

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

FILOZOFICKÁ FAKULTA

KATEDRA FILOZOFIE

Pojmový relativismus: Donald Davidson

Bakalářská diplomová práce

Vypracoval:

Jan Půža

Vedoucí práce:

Ivo Dragoun, Ph.D.

Olomouc 2024

Anotace

Práce se zaměřuje na problematiku pojmového relativismu z pohledu Donalda Davidsona a jím kritizovaných autorů. Cíl práce je provést diachronní analýzu článku O samotné myšlence pojmového schématu od Donalda Davidsona z roku 1974. Práce nabízí kritickou analýzu celého článku a identifikuje jeho argumenty. Ty jsou dány do kontrastu s námitkami jiných autorů a následně jsou zhodnoceny. Práce se také zabývá texty B. L. Whorfa, P. Feyerabenda, W. V. O. Quina či T. Kuhna.

Klíčová slova: Pojmová schémata, Pojmový relativismus, Donald Davidson, O samotné myšlence pojmového schématu, Thomas Kuhn, Willard Van Orman Quine, Benjamin Lee Whorf, Paul Feyerabend

Abstract

The paper focuses on the issue of conceptual relativism from the point of view of Donald Davidson and the authors criticized by him. The aim of the thesis is to carry out a diachronic analysis of the article On the very idea of a conceptual scheme by Donald Davidson from 1974. The paper offers a critical analysis of the entire article and identifies its arguments. These are contrasted with the objections of other authors and subsequently evaluated. The paper also deals with the texts of B. L. Whorf, P. Feyerabend, W. V. O. Quine and T. Kuhn.

Keywords: Conceptual schemes, Conceptual relativism, Donald Davidson, On the Very Idea of Conceptual Scheme, Thomas Kuhn, Willard Van Orman Quine, Benjamin Lee Whorf, Paul Feyerabend

Obsah

Úvod.....	5
1. Pojmová schémata a relativismus.....	7
1.2. Pojmová schémata	7
1.3. Pojmový relativismus	9
2. Částečná a úplná nepřeložitelnost jazyka	10
3. Nemožnost úplného selhání přeložitelnosti jazyka.....	12
3.1 Falzifikovatelnost úplného selhání.....	12
3.1.1. Kuhnova námitka proti ekvivalenci překladu a interpretace	15
3.2. Kontaminace významu teorií.....	17
3.3. Davidsonova kritika nesouměřitelnosti	20
3.4. Uspořádávání a pasování.....	22
3.4.1. Whorf	24
3.4.2. Quine.....	25
3.4.3. Argument proti uspořádávání a pasování.....	27
3.4.4. Revize pojetí Whorfa jakožto zastánce úplného selhání překladu	31
3.4.5. Revize pojetí Quina jakožto zastánce úplného selhání překladu	33
3.5. Několik kritických poznámek k úplnému selhání.....	36
4. Částečné selhání přeložitelnosti jazyka.....	37
5. Radikální Interpretace	37
5.1. Princip vstřícnosti	39
5.2. Malapropismy.....	40
6. Davidsonův závěr.....	41
7. Možnosti Radikální interpretace.....	42
8. Závěrečné zhodnocení argumentů	44
Závěr	46
Bibliografie	47

Úvod

Tato práce si klade za cíl zanalyzovat problematiku pojmových schémat a konceptuálního relativismu, a to zejména z pohledu teoretického přístupu Donalda Davidsona, Benjamina Lee Whorfa, Willarda Van Orman Quina či Paula Feyerabenda. Práce se zaměřuje na prozkoumání možnosti i nemožnosti přeložitelnosti mezi různými pojmovými schématy a jejich vliv na realitu.

Téma pojmového relativismu je důležité pro pochopení toho, jak jazyk a kultura ovlivňuje naše vnímání světa. Toto téma je zvoleno z důvodu potřeby analyzovat, do jaké míry jsou naše poznatky ovlivněny strukturou jazyka. A zároveň přispět do české diskuse týkající se O samotné myšlenky pojmového schématu Donalda Davidsona, která prozatím není velmi rozšířena.

Práce vychází z teoretických základů filozofie jazyka. Metodologicky je založena na kritické analýze textu, identifikace argumentů a jejich zhodnocení na základě argumentů a teorií klíčových autorů v dané oblasti. Na problém je pohlíženo z diachronní perspektivy.

Časové vymezení je převážně na období 20. století, kdy byly formulovány klíčové teorie pojmových schémat a pojmového relativismu včetně článku O samotné myšlenky pojmového schématu (1974). Diskuse probíhá do současnosti, proto časové vymezení zasahuje i do 21. století. Práce je omezena na západní filozofickou tradici.

Použité prameny zahrnují hlavně klíčová díla výše zmíněných autorů. Jako hlavní pramen je zvolen překlad Jaroslava Peregrina článku *On the Very Idea of Conceptual Scheme* z roku 1998. Český text byl vydán se svolením Donalda Davidsona a kvalita přeloženého textu je považována za neproblematickou. V ostatních případech je vždy volen primární a originální text.

Následující struktura práce koresponduje se strukturou článku O samotné myšlenky pojmového schématu. Tento článek je naprosto klíčový pro pochopení Davidsonovi argumentace proti existenci smysluplnosti konceptu pojmového schématu. Objevuje se v něm základ Davidsonovi argumentace, která je jím následně objasňována a rozvíjena. V širším kontextu diskuse jde o článek reakčního typu. Jsou v něm

předloženy námitky, jejich zdůvodnění a následné řešení dané problematiky. Samotný článek také vyvolal mnoho přímých reakcí.

Tato práce si klade za cíl provést diachronní analýzu článku O samotné myšlence pojmového schématu, představit Davidsonovi argumenty, konfrontovat je se stanovisky jeho kritiků a následně zhodnotit úspěšnost obhájení dané pozice.

1. Pojmová schémata a relativismus

Pojmová schémata jsou základním předpokladem pro jakoukoliv argumentaci týkající se pojmového relativismu. Proto je v této kapitole představeno Davidsonovo pojetí pojmových schémat, které je upřesněno pomocí koncepcí pocházejících od jiných autorů. Celkem jsou zde představeny dva druhy pojmových schémat.

První pojetí, schéma uspořádávající zkušenost a skutečnost, je zařazeno do takzvaného Kantovského modelu pojmového schématu. S tímto pojetím je pracováno ve většinové části Davidsonovi argumentace. Druhé pojetí je schéma pasující na zkušenost a skutečnost. To Davidson používá v souvislosti s Quinem a je zařazeno do takzvaného Quinovského modelu pojmového schématu.

Dále je pozornost přesunuta k pojmové relativitě. Ta je stručně představena v kontextu celkové filozofické diskuze, poté je seznámení s formálním zobrazením obecného relativismu Tomáše Marvana a následně je uvedena Davidsonova interpretace pojmové relativity a její implikace.

1.2. Pojmová schémata

Davidson na začátku článku *O samotné myšlence pojmového schématu (1998)* představuje pojmová schémata jako:

(...) způsoby uspořádávání zkušenosti; jsou soustavami kategorií, které dávají tvar smyslovým datům; jsou hledisky, ze kterých jedinci, kultury, či historická období přehlížejí míjející jeviště. Překlad z jednoho schématu do druhého může být nemožný, a v takovém případě nemají přesvědčení, touhy, naděje a poznatky, které charakterizují nějakou osobu, skutečné obdoby pro toho, kdo se hlásí k nějakému jinému schématu. Skutečnost sama závisí na schématu: co se bere za skutečné v jedné soustavě, nemusí být skutečné v soustavě jiné. (Davidson, 1998, 109)

Je to něco, co uspořádává a organizuje empirický obsah. Oxfordský filozofický slovník pojmová schémata definuje takto:

Obecný systém pojmů, jejichž pomocí organizujeme své (...) vjemy. K význačným prvkům našeho běžného pojmového schématu patří prostorové a časové vztahy mezi událostmi a přetrvávajícími objekty, kauzální vztahy, jiné osoby, smysluplné promluvy druhých atd. Nahlížet svět jako něco, co obsahuje tyto věci, znamená sdílet tuto část našeho pojmového schématu. (Blackburn, 1996, 72)

Pojmové schéma je celek toho, co jsou příslušníci daného schématu schopni myslet. Nejedná se tedy o chápání pojmového schématu jakožto části celkového pojmového aparátu, kde rozlišíme pojmy einsteinovské fyziky nebo freudovské analýzy, a zároveň můžeme bez problému používat obě schémata. (Marvan, 2014, 36)

Zde je popisováno ono uspořádávající pojetí. Pojetí s odlišnými funkcemi oproti pojetí pasujícím. Michael Lynch toto pojetí pojmového schématu nazývá Kantovský model:

Pojmová schémata jsou rámce kategoriálních pojmů, které se používají při poznávání jakékoli možné zkušenosti. (Lynch, 1997, 408)

Davidson se vyjadřuje i k jinému modelu. Ten neuspořádává jednotlivé pojmy, ale pasuje na zkušenost jako celek. Michael Lynch jej nazývá Quinovský model:

Pojmové schéma je síť vět, o nichž se věří, že jsou pravdivé; žádná z nich není ze své podstaty více zásadní nebo méně revidovatelná než kterákoli jiná a které čelí "tribunálu zkušenosti" jako celku. (Lynch, 1997, 408)

Oba druhy pojetí pojmového schématu budou podrobně diskutovány a problematizovány v kapitole 4.4 Uspořádávání a pasování. Prozatím toto uvedení slouží pouze jako konceptualizace používaných pojmů.

1.3. Pojmový relativismus

Pojmový (či konceptuální) relativismus je typ relativismu, který se tvrdí, že ontologie neboli to, co existuje, je relativní vůči pojmovým schémátům, vědeckým paradigmatům nebo kategoriálním rámcům. Je považován za metafyzickou doktrínu založenou na antirealistické myšlence, že svět není předem uspořádán; místo toho jej kategorizujeme a konceptualizujeme různými, někdy neslučitelnými způsoby. Tato forma relativismu se řídí spíše vztahem mezi myslí a světem než empirickým pozorováním, ačkoli ji podporuje i antropologie a lingvistika. Od dob Kanta převládá myšlenka, že lidská mysl aktivně utváří či konstruuje realitu, přičemž pojmoví relativisté předpokládají, že tato konstrukce se liší v závislosti na jazyce či kultuře. (Baghramian & Carter, 2022, 4.2)

Ve 20. století se objevily různé postoje podporující pojmový relativismus, například Quinova ontologická relativita, irealismus Nelsona Goodmana s jeho vícenásobnými verzemi světa či pojmová relativita Hilary Putnama. Tito myslitelé tvrdí, že může existovat více platných způsobů popisu existence, přičemž nekompatibilní "překladové příručky" a "verze světa" jsou stejně správné či přijatelné. (tamtéž)

Formální zobrazení relativismu by se dalo zobrazit takto:

(R) Relativně k S x je F ; relativně k S' x není F .¹

„ S “ a „ S' “ jsou relativizátory (pojmová schémata, perspektivy, paradigmata) a „ x “ je to, co je relativizováno. F je predikát. V případě morálního relativismu je totožný čin „ x “ klasifikován jako dobrý (F) a jindy jako nedobrý (není F). Podle relativistů není možné objektivně prokázat, zda je čin dobrý, nebo špatný. (Marvan, 2014, 38) Pro posouzení daného činu budeme nutně v zajetí našeho vlastního relativizátoru.

Pojmový relativismus není jen sémantickým tématem zkoumající významové nuance, jejich odlišnosti a přeložitelnost. Jak již vyplývá z předchozích odstavců, jedná se o samotný pohled na svět a o to, jak účastníci odlišných schémat mohou poznávat svět. Skutečnost je v každém schématu odlišná – schéma utváří realitu. Neexistuje společná ontologická báze za různými schématy. Jak tvrdí Tomáš Marvan:

¹ Obecné schéma relativismu podle Tomáše Marvana. (Marvan, 2014, 38)

Název „pojmový relativismus“ je tedy trochu zavádějící: výstižnější by bylo hovořit o ontologickém relativismu, protože se skutečně jedná o ontologickou teorii par excellence (2014, 38)

Donald Davidson se silně staví proti myšlence jakéhokoliv netriviálního relativismu. Upozorňuje, že skutečnost, že lidé hovoří různými jazyky a mají různé názory a zvyky, je zcela zřejmá a neproblematická; netriviální relativismus však vzniká až s představou jazyků, které nejsou vzájemně přeložitelné, nebo názorů a zvyků, které jsou pro jiné zcela nepochopitelné. Davidson tvrdí, že tato představa je nekoherentní. Ve svém článku *O samotné myšlence pojmového schématu* hovoří o třetím dogmatu empirismu a poukazuje na to, že lidé, kteří přijali holistický pohled na vztah jazyka a světa, často vidí tento vztah jako vnímání neutrálního obsahu skrze různé pojmové rámce. Podle Davidsona je taková představa, ač užitečná jako metafora, ve skutečnosti jen dalším dogmatem: hranice mezi schématem (jazykem) a obsahem, který je tímto schématem ztvárněn (nekonceptualizovaná skutečnost), je stejně iluzorní jako hranice mezi analytickým a syntetickým. (Peregrin, 1998, 36)

2. Částečná a úplná nepřeložitelnost jazyka

V této kapitole je představen Davidsonův přístup k překladu, jeho spojitost s konvencí T a vazba na interpretaci. Poté je představeno metodické rozdělení na úplnou a částečnou nepřeložitelnost jazyka společně s formálním zobrazením Tomáše Marvana, které bude později klíčové pro dokazování. Davidson totiž v článku *O samotné myšlence pojmového schématu* rozdělil na dvě hlavní části. První pojednává o úplném selhání a druhá o částečném.

Pojmové schéma a jazyky jsou úzce propojené, tvrdí Davidson, protože pokud bychom nepovažovali pojmová schémata a jazyky za propojené, vytvořili bychom si zbytečně komplikovaný problém. Museli bychom si totiž představit mysl pracující se svými kategoriemi nezávisle na strukturovaném jazyku. Pojmová schémata lze tedy považovat za totožná s jazyky, nebo přesněji, pokud uznáme, že více jazyků může

reprezentovat stejné schéma, za množiny vzájemně přeložitelných jazyků. Jazyky jsou něco, co nelze oddělit od lidského myšlení; mluvení jazykem není něco, co bychom mohli ztratit, aniž bychom přišli o schopnost myslet. Proto nemůže existovat způsob, jak by někdo mohl uvažovat o různých pojmových schématech, tak, že by se na chvíli zcela osvobodil od toho vlastního. Pokud je tedy možné jeden jazyk přeložit do druhého, znamená to, že mluvčí obou jazyků sdílejí stejné pojmové schéma. (Davidson, 1998, 110–111)

V článku *O samotné myšlence pojmového schématu* Davidson tvrdí, že dva lidé mají různá pojmová schémata, hovoří-li jazyky, které jsou jeden do druhého nepřeložitelné. Při analýze existence odlišných pojmových schémat je tedy podstatné zjistit, jestli je možné, aby selhala přeložitelnost určitého jazyka. Podle něj jsou možné dva způsoby, úplné anebo částečné selhání. (tamtéž, 111)

Úplné selhání přeložitelnosti znamená, že jsou ony ontologie natolik odlišné, že selhává jakýkoli pokus o přeložení jednoho jazyka do druhého. Zde znovu Marvanovo zobrazení:

Vzhledem ke schématu ϕ : $\exists x(Fx)$; vzhledem ke schématu β : $\neg\exists x(Fx)$.

Vzhledem ke schématu β : $\exists y(Gy)$; vzhledem ke schématu ϕ : $\neg\exists y(Gy)$.

V prvním řádku máme obor proměnné x . To jsou předměty, vlastnosti, vztahy, které ϕ uznává a β nikoli. Stejně platí pro y . Tato formulace znázorňuje dvě natolik odlišná schémata, že zde není žádná společná souřadnicová soustava, na kterou bychom mohli vynést. Uživatel pojmového schématu β se totiž k reálnosti toho, co spadá do oboru proměnné x , nijak nevyjadřuje. Neříká ani, že x neexistuje. Pojmovou zásobu pro x , totiž vůbec nemá k dispozici. (Marvan, 2014, 40) Tuto zásobu mít k dispozici ani nemůže, protože pokud by se tak stalo, nebyla by to již odlišná ontologie, nebyl by to odlišný svět.

Umírněnější varianta by mohla být znázorněna takto:

Relativně ke schématu ϕ je neutrální obsah konceptualizován jako *abc*; relativně ke schématu β je tentýž neutrální obsah konceptualizován jiným způsobem, jako *xyz*.

Zde je neutrální obsah chápan jako elipsa pro určitou část tohoto obsahu; schémata ϕ a β se částečně překrývají a částečně vytvářejí jiné reality. (Marvan, 2014, 40)

3. Nemožnost úplného selhání přeložitelnosti jazyka

Kapitola je rozdělena na 4 tematické celky korespondující s Davidsonovou kritikou možnosti úplného selhání překladu. Ze začátku je probírána falzifikovatelnost úplného selhání, kde Davidson problematizuje existenci nepřeložitelného jazyka. A následná Kuhnova námitka Davidsonova ambivalentního použití překladu a interpretace. Poté je diskutována kontaminace významu teorií jakožto možnosti generování různých pojmových schémat. V této podkapitole je uveden argument „ministra vědeckého jazyka“ a vztah mezi schopností popisovat něčí postoje a překládáním.

V podkapitole o Kuhnově nesouměřitelnosti jsou diskutovány podmínky překladu a případné rozpory mezi Davidsonovým a Kuhnovým myšlením. Ve větší podkapitole Uspořádávání a pasování je zachycen přesun od schématu uspořádávajícího k pasujícímu a argumentace objasňující Davidsonovo postoj. U této distinkce je uplatněno Flynchovo rozlišení na Kantovský a Quinovský model. Ve finální části této větší podkapitoly je revize Quinova a Whorfova pojetí.

Na úplném konci této kapitoly je zhodnocení validity zařazení daných autorů do kategorie „zastánci úplného selhání překladu“ a přeřazení je do kategorie „zastánci částečného selhání překladu“.

3.1 Falzifikovatelnost úplného selhání

Podle Davidsona nelze dát úplnému selhání překladu dobrý smysl. Neexistuje evidence pro nemožnost interpretace řečové aktivity v našem jazyce a současně evidence toho, že tato aktivita je řečí. Každý typ aktivity, který nelze v našem jazyce

interpretovat jako řeč, takovou řečí ve skutečnosti není. Žádná činnost, která nemůže být interpretována jako řeč v našem vlastním jazyce, skutečně není řečí. Tím pádem musí být možné řeč interpretovat v nějakém jazyce, aby mohla být prokazatelně řečí. Stejně to platí pro jazyk. Ten musí být přeložitelný, aby se mohl pokládat za jazyk.² (Davidson, 1998, 112)

Stejně se to má s přesvědčením o světě. Je jasné, že řeč vyžaduje řadu nuancovaných úmyslů a přesvědčení. Například osoba, která prohlašuje, že trpělivost přináší růže, se musí prezentovat jako osoba přesvědčená o tomto tvrzení a zároveň musí mít v úmyslu se takto prezentovat. Naopak se zdá nepravděpodobné, že bychom mohli smysluplně přisuzovat tak komplexní postoje někomu, komu bychom nedokázali jeho slova přeložit do našeho vlastního jazyka. Bez pochyby, vztah mezi schopností překládat něčí jazyk a schopností popisovat jeho postoje je velmi úzký. (Davidson, 1998, 112) Jazyk může mít základní výrazy, jejichž rozsah³ se neshodují s rozsahy jakýchkoli základních výrazů v jiném jazyce. Schopnost toto rozpoznat v konkrétních situacích vychází z ontologie sdílené mezi těmito dvěma jazyky, obsahující pojmy identifikující stejné objekty. O tom, zda došlo k neúspěchu v překladu jazyka, se můžeme přesvědčit, pokud jsou tyto problémy dostatečně specifické, jelikož jejich srozumitelnost vyžaduje kontext obecně úspěšného překladu. (Davidson, 1998, 119) Davidson si je vědom toho, že tato tvrzení nemusejí být pro někoho uspokojivá. A také, že nejsou. Simon Blackburn několik let po vydání článku napadá Davisona z přílišného a nepřiměřeného verifikacionismu. (Marvan, 2014, 41)

Davidsonův argument je založen na verifikačním principu – pokud nemůžeme potvrdit existenci něčeho, nemůžeme brát za možné, že by to tak mohlo být. Podle tohoto pravidla nepředstavuje žádná teorie, kterou nelze potvrdit, srozumitelnou možnost. Navzdory různým formám verifikacionismu však panuje všeobecná shoda,

² Davidson zde volně přechází z možnosti interpretace na možnost překladu. Této problematice bude věnována pozornost při představení Kuhnovi námítky.

³ Extenze neboli rozsah pojmu, představuje všechny entity, které jsou zahrnuty pod daný pojem; například extenze pojmu "koruna" obsahuje všechny koruny. V logické sémantice je extenze termínu to, co termín označuje neboli jeho denotace; je to objekt nebo soubor objektů, na které se termín ve skutečném světě vztahuje.

*Intenze neboli smysl pojmu, je jeho obsah, to, co se pojmem míní, jeho hlavní či ústřední význam. Vztahuje se k množině všech vlastností, které tyto jedince definují jako patřící do dané kategorie.

že přílišné spoléhání na tento princip není moudré. To platí zejména pro široké⁴ teorie, které navrhují nepotvrzené scénáře, ale vysvětlují, proč tyto scénáře nelze potvrdit.

Podle Blackburna je triviálně vysvětlitelné, proč nemůžeme ověřit, že skupina má radikálně odlišné pojmové schéma než naše, tím, že je interpretujeme našimi vlastními termíny. K takovému výkladu by se dalo v češtině říci: „oni si myslí, že...“, kde jsou tečky doplněny českou větou. A tato forma zprávy může popsat pouze myšlenky, které mohou mít mluvčí češtiny. To však nestačí k prokázání toho, že existenci divergentního schématu nelze žádnými prostředky ověřit. Nemohli bychom si ověřit existenci takového schématu ne jeho překladem, ale tím, že jsme mu porozuměli? (Blackburn, 1984, 60–61)

Na otázku Blackburna by Davidson pravděpodobně odpověděl: „ne“. Již z počátku Davidson zdůvodňuje úzký vztah mezi schopností překládat a popisovat něčí postoje. K porozumění jinému schématu stále potřebujeme vědět, zda se jedná o porozumění. Je nutné být ve stejném konceptuálním schématu, jinak se nejedná o porozumění, protože si nejsme vědomi neporozumění.

Námítka nepřiměřeného verifikacionismu je platná. To, že něco (x) nemůžeme potvrdit, zajisté není důvodem abychom to vyloučili jako možnost, která by mohla být. S neverifikovanou možností můžeme stále počítat a operovat. Nemůžeme ale tvrdit, že to něco (x) je existující. Stejně jako nemůžeme tvrdit, že čajová konvice z Russellova myšlenkového experimentu⁵ nepoletuje kolem země. Důkazní břemeno není na straně odmítajícího existenci – v našem případě pojmového relativismu. Je třeba brát na vědomí, že Russell tímto experimentem mířil na empiricky nefalzifikovatelné tvrzení. Nefalzifikovatelnost Davidson prokazuje v předchozích odstavcích. Vyvrácením nemožnosti úplného překladu nebo nemožnosti správnému porozumění, interpretaci odlišného pojmového schématu by došlo, kdyby byl nalezen způsob, jak prokázat existenci jiného pojmového schématu, aniž bychom ho byly

⁴ V originále „broad theories“, myšleno v kontrastu „narrow theories“.

⁵ Experiment má ilustrovat, že důkazní břemeno je na osobě, která činí empiricky nefalzifikovatelná tvrzení, na rozdíl od přesunu břemene vyvracení důkazů na jiné. Napsal, že pokud by měl tvrdit, aniž by nabídl důkaz, že čajová konvice, příliš malá na to, aby ji viděly dalekohledy, obíhá kolem Slunce někde v prostoru mezi Zemí a Marsem, nemůže očekávat, že by mu někdo uvěřil pouze proto, že by jeho tvrzení bylo falzifikováno. (Russell, 1997, 542–548)

schopti přeložit, či porozumět jeho přesvědčení. To podle Davidsona není možné. A dokonce to dokazuje nefalzifikovatelnost této hypotézy.

Novopozitivisté 20. století nezačali operovat s pojmy verifikace a falzifikace, protože by chtěli říkat co se může myslet a co ne. Chtěli dát smysluplnost filozofii, přizpůsobit tvorbu filozofických hypotéz a teorií empirické vědě. Není potřeba Blackburnovi říkat co má a nemá říkat, ale operovat s něčím neverifikovaným jako s existujícím (kromě existenciálních potřeb, víry, terapie), je nesmyslné. Jak Davidson uvedl na první stránce *O samotné myšlence pojmového relativismu* (1998), tak o nesmyslnost pojmového relativismu mu jde především: „Pojmový relativismus je naukou, opojnou a exotickou, či byl by jí, kdy bychom mu mohli dát dobrý smysl.“

3.1.1. Kuhnova námitka proti ekvivalenci překladu a interpretace

V předchozím Davidsonově argumentu o kritériu jazykovosti používá Davidson k dokazování úplného selhání přeložitelnosti jazyka koncept interpretace. Tvrdí, že jakýkoliv jazyk můžeme přeložit, protože se dá interpretovat. Podle Kuhna nemůžeme interpretaci nahrazovat překladem. Tvrdí, že mezi překladem a interpretací existuje klíčový rozdíl. Překlad je transformace slov z jednoho jazyka do druhého s cílem zachovat stejný význam. Interpretace naopak musí prokázat hlubší porozumění, zejména pokud historické nebo teoretické texty obsahují termíny, které nelze přeložit doslovně. Interpret může znát pouze jeden jazyk, a druhý rozluštit pomocí kontextu, sledování chování a formulování hypotéz. (Kuhn, 1982, 671–672) Davidsonova koncepce interpretace vychází z Quinova *radikálního překladu*, ale podle Kuhna se zakládá na stejném principu, a právě Quinovy Kuhn připisuje záměnu interpretace s překladem:

Quinův "radikální překladatel" je ve skutečnosti interpretující a "gavagai" je příkladem nesrozumitelného materiálu. (...) snaží se vymyslet hypotézy, jako že "gavagai" znamená "Hle, králík", které činí výrok nebo nápis srozumitelným. Pokud se to interpretujícímu podaří, pak se v první řadě naučil nový jazyk, možná jazyk, v němž je "gavagai" termínem, nebo možná dřívější verzi vlastního jazyka, v němž ještě současné termíny jako "síla" a "hmotnost" nebo "prvek" a

"sloučenina" fungovaly jinak. Zda lze tento jazyk přeložit do jazyka, s nímž interpretující začal, je otevřenou otázkou.

Osvojení si nového jazyka není totéž jako překlad z něj do vlastního jazyka. Úspěch v prvním případě neznamena úspěch v druhém. (Kuhn, 1982, 673)

V jeho scénáři, kdy antropolog slyší slovo "gavagai", nemusí patřit ke komunitě, která již má slovo pro králíky. Místo toho, aby se snažil najít ekvivalentní výraz, mohl by antropolog přijmout domorodý výraz, podobně jako se dříve mohl naučit termíny ve svém vlastním jazyce. V podstatě se antropolog naučí identifikovat zvířata, kterým domorodci říkají "gavagai", a použije stejný termín, přičemž se rozhodne domorodému slovu porozumět a převzít ho, místo aby ho překládal. Je možné, že domorodci strukturují svět zvířat jinak, než jak to dělají mluvčí angličtiny. Za těchto okolností zůstává "gavagai" neredukovatelně domorodým termínem, který nelze přeložit do angličtiny. I když se mluvčí angličtiny naučí toto slovo používat, budou stále hovořit v domorodém jazyce. Toto je podle Kuhna příklad nesouměřitelnosti. (Kuhn, 1982, 673)

Kuhnovo rozdělení překladu a interpretace se zdá být přesvědčivé. Je tedy i po této Kuhnově námitce Davidsonův argument přesvědčivý? Kuhn zde naráží na přímý překlad typu slovo-za-slovo. Tento druh překladu Davidson ale odmítá. (Davidson, 1973 a, 82) Spíše je zastáncem takzvaného rekonstruktivního překladu, který umožňuje překlad komplexních teorií a jejich pojmů. Dovoluje vyjádřit kontext a sémantické spojitosti mezi pojmy, které jsou založeny na odlišném přesvědčení pramenící například z odlišných kulturních zvyků. Tato metoda předchází dezinterpretaci (Henderson, 1994, 173-188) a umožňuje dané odlišnosti vyjádřit pomocí dodatečných vysvětlivek. (Marvan, 2014, 41)

Záleží tedy na metodologickém přístupu k překladu. Rekonstruktivní překlad by pravděpodobně pro Kuhna stále nebyl spokojený. Domnívám se ale, že při schopnosti naučit se používat výraz „gavagai“, byť nepřeložený, pojmová relativita již není ontologickou relativitou.

3.2. Kontaminace významu teorií

Ontologické relativity popisované pojmovými schémata mohou být podle Davidsona vícero druhu.

Pro upřesnění toho, čím se zabývat nechce představuje myšlenky *Hranic smyslu*, kde Strawson tvrdí: „*Je možné si představit světy velmi odlišné od toho světa, který známe my.*“ (Strawson, 2007, 15)⁶ Strawson nás vyzývá k představě možných světů, které neexistují, ale které bychom mohli popsat pomocí našeho současného jazyka tím, že bychom systematicky měnili pravdivostní hodnoty u různých vět. Důležitost těchto kontrastů mezi různými světy spočívá v předpokladu, že naše pojmové schéma, které je základem našeho popisu, měnit nebudeme. To nás nutí k rozlišení mezi pojmem a obsahem uvnitř jazyka: k popisu alternativních vesmírů používáme stabilní systém pojmů, tedy slova s neměnnými významy. Některé věty jsou pravdivé díky samotným pojmům nebo významům, které zahrnují, zatímco jiné jsou pravdivé v závislosti na stavu světa. Když popisujeme možné světy, zabýváme se pouze větami druhého typu. (Davidson, 1998, 113) Davidson tuto tezi nijak nerozporuje, ale ani neobhajuje. Pouze upozorňuje na to, že oněch mnoho světů je popisováno ze stejného hlediska. V kontrastu k tomu představuje tezi Thomase Kuhna.

Kuhn popisuje vědce operující v rámci různých paradigmat a pracující v různých světech. (Kuhn, 1996, 135) Dále Davidson tvrdí, že Kuhn nás vyzývá k představě, že různí pozorovatelé vidí ten samý svět, ale přistupují k němu s odlišnými a nesrovnatelnými soustavami pojmů. Pokračuje tím, že Kuhnův svět, který je nahlížen z různých hledisek, implikuje dualismus mezi celkovým schématem (či jazykem) a neinterpretovaným obsahem. (Davidson, 1998, 113) Máme zde tedy svět, který popisujeme nějakým jazykem. Významy jazyka jsou tvořeny na základě pojmového schématu, ve kterém se daný jazyk nachází.

Holistický přístup k významu, po zásluze Quina, zproblematizoval rozdíl mezi analytickým a syntetickým přístupem, který byl tak zásadní pro empirickou tradici, s nímž Kuhn bojoval. (Matthews, 2022, 13) Rozlišování analytického a syntetického přístupu jako základu porozumění jazyku znamená překážku při rozlišování mezi

⁶ Původně vydáno roku 1966.

teorií a jazykem. Význam se tedy stane kontaminován teorií, tedy tím, co se má za pravdivé. Mohlo by tedy být opuštění analytického a syntetického cestou k prokázání existence různých pojmových schémat?

Feyerabend kritizoval názor logických pozitivistů na redukci mezi teoriemi, podle kterého jsou principy starší teorie logicky odvozeny z novější teorie, která ji nahrazuje. Upozorňuje, že tento názor předpokládá, že terminologie používaná napříč teoriemi si zachovává konzistentní významy, což zajišťuje, že zákony starší teorie jsou logickým vyústěním zákonů novější teorie. V rozporu s tím Feyerabend tvrdil, že skutečná vědecká praxe často zahrnuje posuny ve významech termínů v závislosti na vývoji teorií. Zpochybnil také představu teoreticky neutrálního pozorovacího jazyka a tvrdil, že významy termínů nejsou určovány pouze empirickými důkazy nebo praktickým užitím, což odráží dynamickou a kontextově citlivou povahu vědeckého jazyka, pojmů a významů jako takových. (Sankey, 2019, 381)

Feyerabendův argument proti neměnnosti významu vychází z faktu, že některé principy používané k definování významů ve starších teoriích jsou často v rozporu s principy v novějších, nadřazených teoriích. Tvrdí, že přirozeným řešením tohoto rozporu je zavrhnout zastaralé a chybné principy ve prospěch principů či tezí lepší teorie. Argumentace končí ukázáním, že tento přístup nejen nahrazuje staré principy, ale také eliminuje původní významy, čímž narušuje stabilitu významu. (Feyerabend, 1962, 82) Nové schéma se tedy formuje z již existujícího. Mluvčí začnou akceptovat důležitou množinu tvrzení, kterou dříve odmítali (a naopak). Podle Davidsona to ale neznamená, že se dříve považovaná tvrzení za nepravdivá stanou pravdivými, protože pravda se týká propozic. To, co jedinci vnímají jako pravdivé, není to samé, co dříve považovali za nepravdivé. Význam těchto tvrzení se změnil, protože ty teď patří do jiného jazyka. (Davidson, 1998, 114) Jinými slovy tvrdí, že Feyerabendův argument nedokazuje generování schémat, ale jazyků.

Toto tvrzení stojí na Davidsonově předpokladu, že pravda není relativní k pojmovému schématu, ale k jazyku, což se snaží ukázat na myšlenkovém experimentu ministra vědeckého jazyka:

Představme si, že bych ve svém úřadu ministra vědeckého jazyka chtěl nového člověka přimět přestat používat slova, která se odkazují řekněme k emocím, pocitům, myšlenkám a úmyslům, a přimět ho namísto toho mluvil o fyziologických stavech a událostech, o nichž se předpokládá, že jsou s oním mentálním haraburdím totožné. Jak zjistím, zda byl můj pokyn splněn, mluví-li ten člověk novým jazykem? Co já mohu vědět, mohou tyto zvučné nové fráze, jakkoli jsou přebrány z onoho starého jazyka, ve kterém odkazují k fyziologickým vzruchům, v jeho ústech docela dobře hrát roli oněch starých nejasných mentálních pojmů. (Davidson, 1998, 115)

Tento experiment sleduje podobnou argumentaci, jaká byla vyjádřena v předchozí kapitole, ale aplikuje je na pojmová schémata. V případě zachování části, nebo celého slovníku, stále nemáme evidenci o novém schématu. Nemáme to, jak posoudit. Nevíme, jestli je to schéma nové nebo staré. (Davidson, 1998, 115) Podle Davidsona tedy ani proměnnost významu nezaručuje důkaz existence různých pojmových schémat.

Bylo ukázáno, že změna slovní zásoby nutně nemusí znamenat změnu celého pojmového schématu. I když nahradíme slovník lidové psychologie, který popisuje mentální stavy, za terminologii fyziologických stavů, neznamená to, že dojde ke změně pojmového schématu. Tento argument umožňuje zpochybnit myšlenku, že změna v jazyku nevyhnutelně vede ke změně v pojmovém schématu, a upozorňuje na to, že nová slova mohou být používána ve starém pojmovém schématu. Kuhn by ale mohl namítnout, že taková schémata, zasazená do různých paradigmat, by mohla představovat zásadně odlišné pohledy na svět, které nejsou snadno slučitelné nebo přeložitelné do pojmů toho druhého, aniž by ztratily podstatný kontext nebo význam. To vyvolává otázku, jaký druh důkazu by byl potřebný k ověření, že došlo k reálné změně v pojmovém schématu, a ne pouze k jazykovému posunu. Ke změně, která by zapříčinila to, že by se díky ní ocitli v jiném světě.

3.3. Davidsonova kritika nesouměřitelnosti

V předchozí kapitole byla vyjádřena Davidsonova pozice reagující na odstranění odlišení analytického a syntetického přístupu, a případné důsledky tohoto odstranění implikující existenci různých pojmových schémat. Na začátku předchozí kapitoly Davidson popisoval Kuhnovu teorii jako něco, co „implikuje dualismus mezi celkovým schématem (či jazykem) a neinterpretovaným obsahem“. Zároveň tvrdí, jak již bylo popsáno v kapitole *Pojmový relativismus*, že zastánci tohoto směru upadají do *třetího dogmatu empirismu*.

Že počítají s existencí uspořádávajícího systému a něčeho, co čeká, aby bylo uspořádáno. Teorie různých paradigmat jsou tedy změny uspořádávajícího systému a příroda je neutrální obsah, který je uspořádáván. Jako příklad Davidson uvádí Kuhnovu citaci:

Filozofové se už vzdali naděje na nalezení čistého jazyka smyslových dat (...) avšak mnozí z nich se nadále domnívají, že teorie mohou být srovnávány s odvoláním se na nějaký základní slovník, který se skládá výhradně ze slov, která jsou s přírodou spojena způsoby, které jsou neproblematické a do nutné míry nezávislé na teorii (...) Feyerabend a já jsme podrobně dokládali, že žádný takový slovník není. Během přechodu od jedné teorie k další mění slova subtilními způsoby významy či podmínky použitelnosti. I když jak před revolucí, tak po ní je používána většina týchž znaků – třeba síla, hmota, prvek, sloučenina, buňka – způsob, kterým jsou některé z nich spojeny s přírodou, se nějak změnil. Po sobě jdoucí teorie jsou tedy, jak říkáme, nesouměřitelné. (T. Kuhn, 1970, 266–267)

Podle Davidsona Kuhn pojmem „nesouměřitelné“ myslí vzájemně nepřeložitelné. Davidson dále tvrdí, že společný přístup ke zkušenostem nebo evidencím nám pomáhá pochopit tvrzení, že problém při selhání překladu spočívá v jazycích nebo pojmových schématech. Pro tuto teorii je klíčové, že existuje nějaký neutrální a společný základ, který je mimo všechna tato schémata. Zároveň tento společný prvek nemůže být něco, co by bylo součástí těchto nepřeložitelných, protože jinak by překlad možný byl. Selhání překladu může proběhnout, pouze pokud je dostatečně lokální,

protože toto selhání musí proběhnout na pozadí obecně úspěšného překladu. (Davidson, 1998, 116–119)

Davidson přisuzuje Kuhnovi tezi úplného selhání překladu a existenci odlišných pojmových schémat (paradigmat), ve kterých vědci žijí v různých světech. Kuhn tuto ontologickou tezi ale nezastával. V mnoha případech, které Kuhn zkoumá, je nemožnost překladu pouze částečná. Kuhn uznává určitou komunikaci a určitý překlad či přenos významu mezi rámci. Viz úryvek ze *Struktury vědeckých revolucí*. „Komunikace napříč revolučními rozdíly [mezi paradigmaty] je nevyhnutelně částečná.“ (Kuhn, 1996, 148)

Na příkladu Aristotelovy fyziky Kuhn uznává, že Aristotelovy myšlenky sice vyjadřuje někdo, kdo se výrazně neliší od současných myslitelů, a velká část jeho pojednání je srozumitelná a podle dnešních měřítek ji lze dokonce považovat za přesnou, ale jeho vysvětlení pohybu objektů se neshodují s moderní fyzikou. Tyto myšlenky nelze přímo převést do současné vědecké teorie, lze je však interpretovat pomocí našeho současného jazyka, což Kuhn sám dokazuje. (Giere, 2013, 56)

Ve svém článku z roku 1982 upřesňuje pojem nesouměřitelnost. Nesouměřitelnost znamená, že neexistuje jediný jazyk, který by plně vystihl a přeložil všechny aspekty dvou různých teorií bez určité ztráty významu. To však neznamená, že by tyto teorie byly zcela nesrovnatelné. Většina pojmů zůstává napříč teoriemi zachována, což umožňuje smysluplnou diskusi a srovnání nezbytné pro výběr mezi teoriemi. Tento koncept se označuje jako lokální nesouměřitelnost, což znamená, že zatímco některé konkrétní termíny mohou měnit svůj význam, mnohé zůstávají stabilní a poskytují základ pro pochopení a porovnání různých vědeckých paradigmat. (Kuhn, 1982, 670–671) Lokální nesouměřitelnost spočívá v nemožnosti přesného převodu mezi soubory holisticky vzájemně definovaných pojmů v rámci speciálního slovníku odlišných teorií. Tento problém je tedy lokální a vyskytuje se pouze v kontextu, kde existuje společná slovní zásoba pro zúčastněné teorie. Tento společný základ umožňuje určitou úroveň srovnávací analýzy obsahu teorií. (Sankey, 2019, 4)

Pokud se vrátíme k Marvanovým formalizacím úplného,

vzhledem ke schématu ϕ : $\exists x(Fx)$; vzhledem ke schématu β : $\neg\exists x(Fx)$,

vzhledem ke schématu β : $\exists y(Gy)$; vzhledem ke schématu ϕ : $\neg\exists y(Gy)$,

a částečného,

relativně ke schématu ϕ je neutrální obsah konceptualizován jako *abc*, relativně ke schématu β je tentýž neutrální obsah konceptualizován jiným způsobem, jako *xyz*,

selhání překladu, tak můžeme vidět, že Kuhnova nesouměřitelnost není ekvivalentní úplnému selhání. Kuhn uznává syntakticky stejné pojmy (síla a hmotnost nebo prvek a sloučenina), ale odlišuje jejich významy, které jsou relativní k pojmovému schématu dané teorie či paradigmatu. Viz následující:

Relativně ke schématu ϕ má *V* význam *abc* ; relativně ke schématu β *V* nemá význam *abc* ⁷, má význam *xyz*.

Pojem *V* se mění v závislosti na schématu, ze kterého tento pojem interpretujeme. Chybí zde Davidsonův neutrální (nekonceptualizovaný obsah), místo něj je zde pojem. Jedná se tedy spíše o sémantický relativismus. Což by samo o sobě mohlo implikovat pojmový relativismus, pokud by bylo selhání přeložitelnosti totální. Pro zjištění chybnosti významu se musíme stále pohybovat v rovině obecně úspěšného překladu mezi jazyky. Pouze tato společná část může být evidencí pro chybné užití významu.

3.4. Uspořádávání a pasování

Jak již bylo řečeno, tak třetí dogma empirismu pracuje s rozdělením pojmového schématu a nepojmového obsahu. Předpokládá nekonceptualizovaný obsah, který v závislosti na našem pojmovém schématu konceptualizujeme. Konceptualizace je nutně spojena s jazykem. A stojí tedy v určitém vztahu k obsahu. Davidson shledává tento vztah problematický, stejně tak i entity, které jsou v sobě vztahovány.

⁷ (Marvan, 2014, 39) – další část je modifikací autora práce

V článku O samotné myšlence pojmového schématu Davidson vyvozuje dva způsoby onoho problematického vztahu schéma-obsah.

První, přisuzované Kuhnovi, Feyerabendovi a Whorfovi, je schéma uspořádávající obsah. Druhé pojetí, přisuzované Quinovi, je schéma pasující na obsah. Davidsonova kritika Whorfova pojetí zatím nebyla představena. Bude představena v níže. Whorfovo pojetí by se dalo zařadit do takzvaného Kantovského modelu:

Pojmová schémata jsou rámce kategoriálních pojmů, které se používají při poznávání jakékoli možné zkušenosti. (Lynch, 1997, 408)

U tohoto pojetí pojmového schématu jsou základními prvky pojmy. Kantova transcendentální psychologie v podstatě považovala pojmy za konstrukce mysli; byly to schopnosti mysli uspořádat nezpracované (nekonceptualizované) intuice do vědomých zkušeností. Kant věřil, že naše pojmy se mohou a budou odrážet v jazyce, ale kategoriální pojmy považoval za neodmyslitelně zakotvené v přirozenosti mysli. Podle Kantovského modelu jsou tedy pojmová schémata jednoduše rámce pojmů, přičemž pojem je mentální konstrukt – způsob uchopení něčeho –, který je obvykle vyjádřen v jazyce jako obecný pojem.

Pojmy jsou v tomto pojmovém schématu strukturovány, přičemž některé pojmy jsou fundamentálnější než jiné. Kantovský model označuje tyto obecné pojmy za základní, podobné Kantovým kategorickým pojmům. Tento model předpokládá, že veškerá aplikace pojmů závisí na existenci a používání kategoriálních pojmů. Protože všechny možné zkušenosti vyžadují určitý soubor kategoriálních pojmů a zkušenost je nutná k rozvoji specifitějších, nekategorických pojmů, je tento pevný soubor kategoriálních pojmů nepřímou nezbytnou pro tvorbu a používání jakýchkoli pojmů v jakémkoli okamžiku pro jakéhokoli myslitele. Kategoriální pojmy tvoří jádro Kantovského modelu pojmového schématu. (Lynch, 1997, 409–410)

V kontrastu s Kantovským uspořádávajícím modelem následující model neuspořádává jednotlivé pojmy, ale pasuje na zkušenost jako celek. Michael Lynch jej nazývá Quinovský model:

Pojmové schéma je síť vět, o nichž se věří, že jsou pravdivé; žádná z nich není ze své podstaty více zásadní nebo méně revidovatelná než kterákoli jiná a které čelí "tribunálu zkušenosti" jako celku. (Lynch, 1997, 408)

Tento model se skládá z vět, které jsou považovány za pravdivé. Je souhrnem našich takzvaných znalostí nebo přesvědčení (takzvaných proto, že některá z přesvědčení, která nyní odpovídají zkušenosti, můžeme později revidovat nebo zcela opustit). Přesněji řečeno, "je strukturou vět, které jsou ve vědě přijímány jako pravdivé, jakkoli provizorně" (Quine, 1981b, 40) A proto tam, kde Quine mluvil o pojmovém schématu, říká: "Mohl jsem mluvit o jazyku". (tamtéž, 41)

3.4.1. Whorf

Benjamin Lee Whorf, žák Sapira, se ve své studii jazyka kmene Hopi podle Davidsona také zabýval oddělením schéma od obsahu. V článku *O samotné myšlence pojmového schématu* uvádí Whorfovu formulaci:

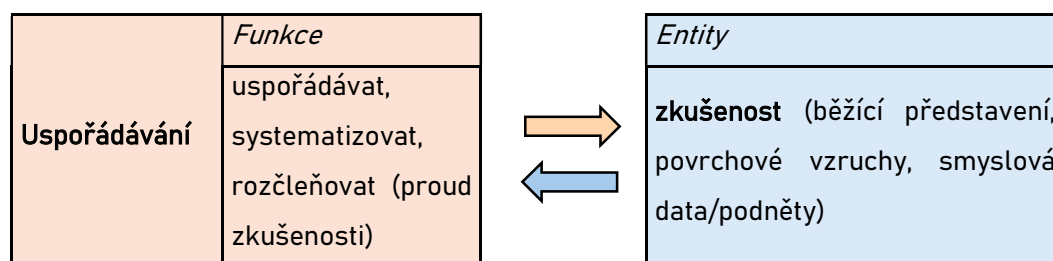
(...) jazyk vytváří uspořádání zkušenosti. Jsme náchylní o jazyce uvažovat jako o technice vyjadřování a neuvědomovat si, že jazyk je především klasifikací a uspořádáním proudu smyslové zkušenosti, jehož výsledkem je určitý řád světa (...). Jinými slovy, jazyk dělá hrubším, ale také širším a všestrannějším způsobem tutéž věc, kterou dělá věda (Whorf, 1956, 55)⁸ (...) Tak narážíme na nový princip relativity, podle kterého nejsou všichni pozorovatelé, nejsou-li si jejich jazyková pozadí podobna nebo nemohou-li být nějakým způsobem zkalibrována, vedeni toutéž fyzikální evidencí ke stejnému obrazu vesmíru. (Davidson, 1998, 116)

Davidson zde poukazuje na všechny klíčové prvky: jazyk jako organizační nástroj, který není možné zřetelně oddělit od vědy; to, co je organizováno, „zkušenost“, „sled senzorických zážitků“ nebo „materiální důkazy“; a selhání vzájemné přeložitelnosti (zkalibrování). Tento problém s přeložitelností je nezbytnou podmínkou pro rozdíly

⁸ Od tohoto bodu dál se tato přímá citace v primárním Whorfovo textu nevyskytuje. Na straně 213 téhož díla Whorf říká: „*Kategorie a typy, které izolujeme od světa jevů, tam nenajdeme proto, že bijí každému pozorovateli do tváře. Právě naopak, svět se prezentuje v kaleidoskopickém toku dojmů, který musí naše mysl – a to znamená především náš lingvistický systém v naší mysli – uspořádat.*“ Zde je relativita popisována, proto považuji Davidsonovu chybu za významově irelevantní.

mezi pojmovými schémata; společná vazba na zkušenosti a důkazy je to, co se považuje za základ pro pochopení tvrzení, že základní problém při selhání překladu spočívá v rozdílech mezi jazyky nebo schémata. (Davidson, 1998, 116)

Daný Whorfův vztah je pro přehlednost zobrazen v následující tabulce:

3.4.2. Quine

Quinovo rozlišení mezi smyslovými stimulacemi (obsahem) a posity (schématem), je podle Davidsona také chybné. (Marvan, 2014, 37) Posit je něco, co je považováno za existující na základě nějaké teorie. Teorie může být nejen vědecká, ale i implicitní soustava názorů na svět. Jako příklad můžeme uvést věty jako: „Křesťanství *posituje* existenci života po smrti.“ „Zuluové, etnikum v jižní Africe *positují* existenci čarodějnic.“ nebo „Davidson *posituje* ekvivalenci konvence T a pravdy.“ Podle Davidsona z Quinových myšlenek také vyplývá pojmový relativismus, když tvrdí, že celek našeho poznání a přesvědčení je lidským konstruktem, který se dotýká zkušenosti pouze na svém okraji. Celek vědy přirovnává k silovému poli, jehož okrajovými podmínkami je zkušenost.⁹ Jako empirista, považuje pojmové schéma vědy za nástroj určený k předpovídání budoucích zkušeností na základě zkušeností minulých.¹⁰ (Davidson, 1998, 117)

⁹ (Quine, 1951, 39) – *Two Dogmas of Empiricism*

¹⁰ (Ibid., 41)

Quinovo odmítnutí druhého dogmatu empirismu¹¹ úzce spojuje empirický význam našich výroků o světě s jejich schopností být hodnoceny tím, co označuje kantovskou terminologií jako „tribunál zkušenosti“. „(...) naše tvrzení o vnějším světě čelí tribunálu zkušenosti nikoli individuálně, ale pouze jako celek¹².“ (Quine, 1951, 38)

Z toho vyplývá, že když chceme ověřit, zda naše přesvědčení odráží to, co existuje, je vždy nutné využít zkušenost. Jinými slovy, přesvědčení lze přijmout pouze tehdy a jen tehdy, pokud se úsudek opírá o zkušenost samotnou.

Quine také prosazuje významnou roli jazyka a tvrdí, že pravda závisí jak na jazyce, tak na faktorech mimo něj. Naznačuje, že jazyk a mimojazyková realita jsou sice odlišné, ale jsou vzájemně závislé a v rámci vědy je od sebe nelze oddělit. Pojmová schémata, jako jsou ty, které poskytuje newtonovská mechanika nebo kvantová teorie, se tak stávají primárními nositeli pravdy, přičemž platnost výroků do značné míry závisí na konkrétním použitém pojmovém rámci. Pravda, kterou lze primárně předpokládat na základě pojmového schématu, závisí jak na jazyce, tak na zkušenosti. Přičemž jazyk nelze zcela ztotožnit se zkušeností, daří se mu udržet si určitou autonomii. Tato nezávislost mezi „vnější“ zkušeností a „vnitřním“ jazykem a jejich interakce vyvolává otázky ohledně jejich integrace v Quinově teoretickém rámci. V podstatě přetváří klasickou dichotomii mezi výroky „pravdivými pouze na základě významu“ a výroky „pravdivými na základě stavu světa“ a nabízí novou interpretaci tohoto vztahu. (Marsonet, 2019, 93-94)

Davidson dále pokračuje citováním z Quinova článku *Speaking of Objects*:

Skutečnost neustále nějak rozkládáme na množství identifikovatelných a rozlišitelných předmětů (...) O předmětech mluvíme tak nevyhnutelně, že říkat, že to činíme, se zdá téměř jako neříkat vůbec nic; protože jak jinak by se dalo mluvit? Říci, jak jinak by se dalo mluvit, je těžké nikoli proto, že náš zpředměťující vzorec je nevyhnutelným rysem lidské přirozenosti, ale proto, že

¹¹ Pro připomenutí: (1) rozlišování mezi analytickými a syntetickými pravdami a (2) redukcionismus; každý smysluplný výrok je složený z elementárních termínů, jež se vztahují k bezprostřední zkušenosti.

¹² corporate body je přeloženo jako celek

každý jiný vzorec nutně musíme přizpůsobit tomu vlastnímu v samotném procesu porozumění či překládání cizích vět. (Quine, 1957, 1)

A dodává:

Testem rozdílnosti zůstává selhání či obtížnost překladu: „(...) hovořit o onom vzdáleném médiu jako o radikálně odlišném od toho našeho, znamená neřici nic více než to, že překládání nejde hladce.“¹³

Přitom nepřesnost může být tak velká, že cizinec má „dosud nepředstavitelný vzorec mimo individualizaci“¹⁴ ¹⁵ (Davidson, 1998, 118)

3.4.3. Argument proti uspořádávání a pasování

Podle Davidsona z předchozích tvrzení vyplývá, že bez ohledu na přeložitelnost je něco jazykem a je to spojeno s pojmovým schématem, pokud to zaujímá určitý vztah (jako je předvídaní, uspořádání nebo pasování) ke zkušenosti (přírodě, skutečnosti, smyslovým podnětům). Zároveň vidí problém v přesnějším vymezení tohoto vztahu a objasnění entit, které jsou k sobě vztahovány. (Davidson, 1998, 118) Tomuto problému se obratem začne věnovat.

Rozdělí pojmová schémata (jazyky) do dvou hlavních skupin podle jejich funkce: (1) buďto něco *uspořádávají*, nebo na to (2) *pasují což* má být: "vytvarovává své vědecké dědictví, aby pasovalo na jeho (...) smyslové podněty". (Quine, 1951, 46) Do první skupiny patří také *systematizovat*, *rozčleňovat* (proud zkušenosti); dalšími příklady druhé skupiny jsou *předpovídat*, *vysvětlovat*, *čelit* (tribunálu zkušenosti). Entity, které jsou uspořádávány, nebo pasovány jsou také dvojího druhu: buď je to skutečnost (vesmír, svět, příroda), nebo je to zkušenost (běžící představení, povrchové vzruchy, smyslové

¹³ (Quine, 1957, 25) – *Speaking of Objects*

¹⁴ Individualizace, Quinem označovaná také jako reifikace, je základním procesem jak pro naše teorie, tak pro učení se jazykům a komunikaci. Zahrnuje vytváření výchozích předpokladů o tom, jaké objekty vnímá jiná osoba a skrze jaký teoretický rámec. Jak postupujeme ve vzájemném porozumění, tyto předpoklady se upravují na základě důkazů, které může každý pozorovat. Naše chápání je vždy provizorní; neexistuje žádný definitivní výchozí bod, například podnět nebo kauzalita, z něhož bychom mohli definitivně vycházet. Tento proces zahrnuje kruhovou metodologii, kdy nám předpoklady o vnímání pomáhají uchopit jazyk a naše rozvíjející se jazykové porozumění zase zpřesňuje naše vnímání. (Harman & Lepore, 2014, 275)

¹⁵ (Ibid., 24)

podněty, smyslová data) (Davidson, 1998, 118) Pro větší srozumitelnost viz tabulka obohacena o Quinovo pasování.

	<i>Funkce</i>	<i>Entity</i>
Uspořádávání	uspořádat, systematizovat, rozčleňovat (proud zkušenosti)	skutečnost (vesmír, svět, příroda)
Pasování	pasovat, předpovídat, vysvětlovat, čelit (tribunálu zkušenosti)	zkušenost (běžící představení, povrchové vzruchy, smyslová data/podněty)

Tyto skupiny, funkce a jejich vztahy k entitám začne Davidson probírat v následující části argumentace. Začne u uspořádávání a jeho vztahu ke každé z entit, poté to samé udělá u pasování.

Představa **uspořádání** jednoho objektu, jako je svět nebo příroda (**skutečnost**), je smysluplná pouze tehdy, pokud je tato entita chápána jako složená z různých dílčích objektů. Například když máme za úkol uspořádat skříň, obvykle v ní uspořádáme jednotlivé předměty. Pokyn uspořádat skříň jako takovou, a nikoli její obsah, je velmi matoucí. Podobně tomu může být, pakli-že bychom byli požádáni o uspořádání Tichého oceánu. Zahrnovalo by to úpravu jeho pobřeží, přesun ostrovů nebo ovlivnění mořského života? (Davidson, 1998, 118-119) Davidson vystavuje předpoklad, podle kterého strukturující pojmová schémata musí strukturovat různé množiny objektů. (Henderson, 2013, 302)

Davidson poukazuje na to, že abychom mohli tvrdit, že určitý jazyk a pojmové schéma uspořádávají určité objekty, musíme specifikovat, které objekty splňují jeho různé kategorie nebo predikáty. Tvrdit v našem jazyce, že predikát z jiného jazyka naplňuje určitá skupina objektů, může být velmi složité. Pravděpodobně budeme potřebovat rozsáhlé vyjádření. Navzdory potenciální složitosti jde v podstatě o překlad odkazem na to, co Davidson nazývá společnou ontologií. Domníváme-li se tedy, že se zabýváme

jazykem, který organizuje objekty, znamená to, že musíme být schopni tento jazyk překládat, i když jsou tyto překlady poněkud těžkopádné.¹⁶ (Henderson, 2013, 302)

Dále Davidson přechází k **uspořádávání zkušenosti**. Uvažujeme-li o možnosti jazyka uspořádávat zkušenosti, narážíme na podobné problémy jako u jiných abstraktních pojmů. Myšlenka uspořádání se zásadně vztahuje na více položek nebo prvků. Pokud tedy uvažujeme o mnohosti událostí, jako je ztráta knoflíku, kopnutí palce u nohy, pocit tepla nebo zaslechnutí hoboje, tak je třeba jej *individualizovat* na základě dobře pochopených principů. Jazyk schopný systematizovat takovéto entity musí být podobný našemu jazyku v tom, jak je vymezuje a klasifikuje. Je těžké si představit, že by jazyk mohl uspořádávat pouze zkušenosti, aniž by musel systematizovat entity jako nádobí, silnice a hory, které jsou také součástí naší žité reality. (Davidson, 1998, 119)

Z přesvědčení, že komunikujeme jazykem, který organizuje zkušenosti, tedy vyplývá, že jej musíme být schopni přeložit, i když to může být těžkopádné. Podle Davidsona v podstatě každý jazyk, který uspořádává zkušenosti nebo předměty, je možné přeložit. Jinými slovy, představa různých jazyků, i když uspořádávajících odlišně, je stále představa přeložitelných jazyků. (Henderson, 2013, 302-303)

Po analýze uspořádávání skutečnosti a zkušenosti, se Davidson přesune k další části naší tabulky. Začne se zabývat **pasováním**. Na rozdíl od uspořádávání pasování neprobírá nejprve ve vztahu pasování - skutečnost a pasování - zkušenost, ale probírá to ve vztahu pasování - zkušenost/skutečnost. Protože, podle Davidsona, pokud teorie pasuje na naše smyslové podněty, pak úspěšně čelí tribunálu zkušenosti, a tím pádem se stává skutečností.

Jeho argumentace postupuje následujícím způsobem: Při pasování zkušenosti se zaměřujeme spíše na celé věty než jen na slova nebo fráze. Tyto věty musí být v souladu s našimi smyslovými zkušenostmi a musí obstát při kolektivním zkoumání pod takzvaným tribunálem zkušenosti. Zároveň to není myšleno ve smyslu toho, aby jazyk popisoval pouze smyslová data nebo smyslové podněty. Redukcionistické teorie,

¹⁶ Jazyky mohou obsahovat jednoduché predikáty, jejichž extenze neodpovídá žádným jednoduchým predikátům v jiném jazyce, nebo neodpovídá vůbec žádným predikátům. Tohoto problému si můžeme být vědomi, pouze tehdy a jen tehdy, pokud je ontologie obou jazyků společná. Chybám v překladu rozumíme, jen pokud jsou dostatečně lokální, protože probíhají na základě obecně úspěšného překladu. (Davidson, 1998, 118-119)

kteře zjednoduřují jazyk na pouhé pojednání o smyslových vjemech, jsou pro náš pohled irelevantní. Koncept pasování totiž tvrdí, že smyslové zkušenosti poskytují pro věty veškerou evidenci.

A z toho důvodu může být teorie považována za pravdivou, jen pokud je v souladu nejen se současným pozorováním, ale i se všemi možnými smyslovými evidencemi. Ať už teorie kvantifikuje přes fyzikální objekty či množiny, stává se pravdivou, tedy pasuje, pokud zapadá do celkové smyslové evidence.

Že je teorie pravdivá, pokud odpovídá všem smyslovým zkušenostem, však nepřináší nic nového k základní myšlence pravdy. Diskuse o smyslových zkušenostech namísto prosté evidence nezavádí žádnou novou měřitelnou entitu, podle níž bychom mohli testovat naše teorie. Nakonec se vše omezuje na to, zda dostupné důkazy podporují vyslovená tvrzení, aniž by bylo nutné odvolávat se na vnější skutečnosti nebo entity. Tvrzení typu "Moje kůže je teplá" je pravdivé jednoduše tehdy, když je kůže teplá, aniž by se muselo odvolávat na další údaje nebo zkušenosti. (Davidson, 1998, 120-121)

Podle Davidsona to tedy znamená, že věty nebo teorie, které odpovídají světu skřze využití pojmových schémat, jsou pravdivé. Rozšíříme-li to, lze pojmové schéma považovat za pravdivé, pokud jsou vyjádřeny skřze pravdivou teorií. Ale co schéma nebo teorie, které odpovídají zkušenosti? Může se shodovat s některými zkušenostmi, a mít tak určitou oporu, přesto však může být nesprávné. Pokud se však schéma nebo teorie shoduje se souhrnem možných smyslových důkazů, tedy minulých, současných i budoucích, je považováno za pravdivé. Myšlenka pasování – ať už světa, nebo celku možných zkušeností – tedy znamená, že schéma spojené s jazykem a teorií, které úspěšně čelí (tribunálu) zkušenosti, je pravdivé. (Henderson, 2013, 303)

Tyto úvahy o pasování nakonec Davidson redukuje na přímou myšlenku, že pojmová schémata nebo teorie jsou přijatelné, pokud jsou pravdivé. A z toho vyvozuje nové kritérium odlišnosti pojmového schématu: z podstatné části pravdivé, ale nepřeložitelné. „Otázka, zda je toto kritérium užitečné, je právě otázkou, do jaké míry rozumíme pojmu pravdy, je-li aplikován na jazyk, nezávisle na pojmu překladu. Odpovědí, domnívám se, je, že mu nezávisle nerozumíme vůbec.“ (Davidson, 1998, 121)

V závěru tohoto argumentu je představena koncepce pravdy Alfreda Tarského. Podle Davidsona je Tarského *Konvence T* naší nejlepší intuicí o tom, jak pravdu používáme.¹⁷ Formální zobrazení je:

Věta „s“ je v jazyce L pravdivá, právě když p.

Věta „sníh je bílý“ je v češtině pravdivá, právě když sníh je bílý.

Podle Davidsona *Konvence T* ukazuje důležitou vlastnost daných pojmů pravdy, a to díky zásadnímu využití překladu do známého jazyka. Odhalit radikálně odlišné pojmové schéma na předpokladu oddělení pojmu pravdy od překladu, dle Davidsona, není možné. Ani pevná zásoba významů, ani neutrální realita nemohou poskytnout základ pro srovnání různých pojmových schémat. Hledání takového základu, chápaného jako společné pro nesouměřitelná schémata, by bylo chybou. Tím, že toto hledání opustíme, vzdáme se i snahy pochopit metaforu jediného prostoru, v němž každé schéma zaujímá své místo a na základě něj vytváří svá hlediska. (Davidson, 1998, 122)

3.4.4. Revize pojetí Whorfa jakožto zastánce úplného selhání překladu

Davidson interpretuje Whorfovo tvrzení, že jazyk hopi a angličtina nemohou být "kalibrovány", tak, že Whorf proponoval, že některé jazyky jsou zcela nepřeložitelné a že tato nepřeložitelnost je nutná pro rozlišení pojmových schémat. (Davidson, 1998, 116) Tato interpretace je však v rozporu s Whorfovými vlastními spisy (Whorf, 2007, původně 1956), kde popisuje významy sloves jazyka hopi, vysvětluje změny způsobené specifickými modifikačními částicemi a uvádí příklady, kdy jsou krátké věty v jazyce hopi překládány do delších anglických. Tyto příklady přeci ukazují to, co by Davidson nazval překladem. V důsledku toho považuje Davidson Whorfovu praxi za rozpornou s jeho tvrzením o nepřeložitelnosti a s jeho tvrzením, že jazyk hopi představuje alternativní pojmové schéma.

¹⁷ Je třeba dodat, že Tarski svoji koncepci pravdy vytvořil za účelem formálního zobrazení pravdy. Viz jeho článek. (Tarski, 1944) Davidson tuto koncepci aplikuje na přirozený jazyk.

Je to podobné jako kdyby někdo popírá, že chodí, zatímco ve skutečnosti chodí, což by bylo považováno za absurdní a spíše za důsledek špatné interpretace. Rozumnější by bylo interpretovat Whorfa jako proponenta existence konceptuálních schémat a kalibračních obtíží, které vyžadují použití pečlivě zkonstruovaných, byť neobratných překladů. (Henderson, 2013, 306)

Je podivné, že zastánce principu vstřícnosti, Donald Davidson, který u mluvčích jazyka předpokládá racionalitu a koherenci, se dopouští takové interpretace. Tato poznámka by se mohla zdát nemístná. Nikoli pro její irelevanci, ale kvůli jejímu místu v tomto textu. Princip vstřícnosti, nutný k použití radikální interpretace, bude totiž rozebírán až v další části pojednávající o částečném selhání překladu.

Pokud budeme předpokládat, že si tohoto problému Davidson všiml, tak přichází otázka, proč o Whorfovi mluví jako o zastánci existence nepřeložitelného jazyka. Proč Whorfa nedal do kategorie zastánců částečného překladu? Chtěl Davidson poukázat na rozpornost, která předpokládá jak, byť částečnou, možnost přeložitelnosti, tak existenci lingvistického¹⁸ relativismu? Je rozhodně pravda, že Whorf zastával relativistickou pozici:

Když proti sobě postavíme semitské, čínské, tibetské, africké a naše vlastní jazyky, je rozdílnost v analýze světa ještě zřetelnější; a když k tomu přidáme původní jazyky *Ameriky*, kde se řečová společenství po mnoho tisíciletí ubírala svou cestou nezávisle na sobě a na Starém světě¹⁹, zjistíme, že jazyky se v přírodě rozcházejí mnoha různými způsoby. Relativita všech pojmových systémů, včetně našeho, a jejich závislost na jazyce je zřejmá. (Whorf, 2007, 214-215)

¹⁸ V kontextu Whorfa a Sapira se používá název *lingvistický relativismus*. V literatuře se běžně objevuje takzvaná Sapir-Whorfova hypotéza. Což je hypotéza lingvistického relativismu. Ani Sapir ani Whorf tuto hypotézu nikde explicitně nezmiňují. Byla vytvořena Johnem B. Carrollem, který jej představil ve svém vydání spisů Benjamina Lee Whorfa. Carroll tvrdil, že Whorfova myšlenka lingvistické relativity vychází z teorií Edwarda Sapira, jehož hodiny Whorf navštěvoval na Yaleově univerzitě. (Carroll, 2007, 23)

¹⁹ V originále „Old World“. Pravděpodobně označení předkoloniální ameriky.

Z toho důvodu je rozhodně možné ho zařadit jako relativistu. Lze najít i příkladu částečné nepřeložitelnosti některých pojmů jazyka Hopi. Například neanalyzovatelné²⁰ kořeny slov jazyka Hopi. (Whorf, 1953, 145)

Stále ale zůstává otázkou, jejíž posouzení je přenecháno na čtenáři, z jakého důvodu Davidson označuje Whorfa za zastávce úplného selhání překladu.

3.4.5. Revize pojetí Quina jakožto zastávce úplného selhání překladu

Quine na Davidsona přímo reaguje v kapitole *On the Very idea of Third Dogma* z knihy *Theories and Things*, kde upřesňuje svůj postoj k pojmovým schémátům:

Zdá se, že v Davidsonově mysli je údajné třetí dogma nějak spojeno s mým záhadným použitím výrazu "pojmové schéma" (...) Myslel jsem jím běžný jazyk, který neplní žádnou technickou funkci. Není, jak říkají architekti, nosným členem. *Triádu* – pojmové schéma, jazyk a svět – si nepředstavuji. Uvažuji spíše, podobně jako Davidson, v termínech jazyka a světa. Zkoumám tertium quid jako mýtus muzea označených myšlenek. Tam, kde jsem mluvil o pojmovém schématu, jsem mohl mluvit o jazyku. Tam, kde jsem mluvil o velmi cizím pojmovém schématu, bych se spokojil, Davidson bude rád vědět, s tím, že bych mluvil o jazyce, který je nepohodlný nebo matoucí k překladu. (Quine, 1981, 41)

Zdá se, že se znovu objevuje nějaké interpretační nedorozumění. Quine zastává možnosti překladu. A jeho vyjadřování ohledně pojmového schématu je, zřejmě, spíše vágně vyjádřený popis funkcí jazyka. V knize *Word and Object* z roku 1960 popisuje odmítání možnosti odstranění pojmových prvků z každé věty za účelem odhalení čistého popisu objektivního světa. Namísto toho navrhuje studovat svět, včetně lidí jako jeho součásti, na základě porozumění podnětů, které lidé dostávají o svém okolí. Odečtením těchto podnětů od lidského pohledu na svět, určíme, čím lidé přispívají k jejich vnímání světa. „Tato oblast označuje rozsah pojmové suverenity člověka –

²⁰ Na konci článku *Linguistic Factors in the Terminology of Hopi Architecture* Whorf uvádí seznam pojmů (možná frázi), u kterých nebyl schopen identifikovat kořeny. Např.:? éci,?á'pave? ?é'e'cpi atd.

oblast, v níž může revidovat teorii a zároveň ukládat data.“ (W. V. Quine, 2013, 5) Prvky jako objektivní svět a možnosti práce s teoriemi či daty na základě pojmové suverenity se mohou jevit jako proponování pojmového relativismu nebo *třetího dogmatu*.

Relativně ke schématu ϕ je neutrální obsah konceptualizován jako *abc*; relativně ke schématu β je tentýž neutrální obsah konceptualizován jiným způsobem, jako *xyz*.²¹

Převvedeno do Quinovi terminologie:

Relativně k rozsahu pojmové suverenity ϕ je objektivní svět poznáván jako *abc*; relativně k rozsahu pojmové suverenity β je tentýž objektivní svět poznáván jako *xyz*.

Když nahradíme, jak Quine umožňuje, pojmová schémata jazyky, tak z toho vyplývají odlišné a suverénní epistemické možnosti každého jazyka. Což by samo o sobě nemuselo znamenat jejich vzájemnou ontologickou relativitu, pokud by byli přeložitelné a tím pádem sdíleli nějakou společnou ontologickou základnu. Otázkou je, jak se tyto epistemické možnosti vztahují k ontologii.

Podle Quinova názoru je přijetí ontologie podobné našemu přijetí vědecké teorie, například systému fyziky. Přijímáme, alespoň pokud jsme rozumní, nejjednodušší pojmové schéma, do kterého lze uspořádat a zařadit neuspořádané fragmenty syrové²² zkušenosti. Naše ontologie je určena, jakmile si vybereme celkové pojmové schéma, které má pojmově vědu v nejširším smyslu. I jakékoliv parciální části celkového pojmového schématu, například biologické nebo fyzikální části, stále korespondují s rozumnou konstrukcí celku. Tím Quine myslí, že přijetí jakéhokoli systému vědecké teorie, je záležitostí jazyka a zároveň ontologie. (Quine, 1953, 16-17) Je tedy otázkou, zda se zde dá uplatnit i ono radikálnější zobrazení pojmového relativismu:

Vzhledem ke schématu ϕ : $\exists x(Fx)$; vzhledem ke schématu β : $\neg\exists x(Fx)$.

Vzhledem ke schématu β : $\exists y(Gy)$; vzhledem ke schématu ϕ : $\neg\exists y(Gy)$.

²¹ (Marvan, 2014, 40)

²² V originále „raw experience“.

Podle Quinova použití kvantifikátorů a vázaných proměnných by toto přiřčení bylo problematické. Quine je ontologickým minimalistou („ontologie pouště“); problémy ontologie jsou mnohem jednodušší, než se může na první pohled zdát.

Hlavní otázka ontologie je: „Co existuje?“; odpověď je: „Všechno.“ „Existovat“ není predikátem, existenci lze zachytit pomocí kvantifikátorů a vázaných proměnných:

„něco“ = $\exists xP(x)$

„nic“ = $\neg\exists xP(x)$

„všechno“ = $\forall xP(x)$

Mischel Marsonet Quinovy teze problematizuje. Tvrdí, že obsah světa (realita) a obsah pojmového schématu (světonázor) se neshodují kvůli pojmové suverenitě, která je zde uplatněna. Pojmovou sféru nelze redukovat na přirozený řád věcí; je to oblast racionality a významu. Přirozeně zde vzniká pokušení, myslet si, že obsah pojmových schémat je čistě produktem naší mysli, která funguje svobodně bez vnějších omezení. Quine tento názor samozřejmě nepodporuje, ale skutečná povaha pojmové sféry zůstává v jeho díle poněkud záhadná, neboť jeho behaviorismus její existenci nevysvětluje. (Marsonet, 2019, 95)

U Quina je nalezena určitá nekonzistentnost. Ve svých názorech na možnost existence více empiricky adekvátních "empiricky ekvivalentních systémů světa" někdy zaujímá "sektářský" postoj, když tvrdí, že pravdivý může být pouze jeden systém, zejména pokud jsou systémy neslučitelné nebo když by hybridní systém postrádal eleganci. Jindy zaujímá "ekumenický" postoj, když naznačuje, že pravdivých může být více systémů. Becker (2012) identifikuje v Quinově díle nejméně šest variant těchto sektářských a ekumenických postojů. Dá se říci, že Quinův postoj je složitý a potenciálně problematický. Zdá se však, že Quine nebyl nakloněn názoru, že dva "empiricky ekvivalentní systémy světa" představují dvě pojmová schémata, která jsou pravdivá a vzájemně nepřeložitelná. I když uvažoval o ekumenismu, nezdá se, že by se domníval, že alternativní empiricky ekvivalentní systémy se rovnají nepřeložitelným jazykům. (Henderson, 2013, 305)

3.5. Několik kritických poznámek k úplnému selhání

Ukázalo se, že ani jeden z myslitelů, které Davidson kritizoval, není zastáncem úplného selhání přeložitelnosti jazyka. Feyerabend, Kuhn, Whorf a pravděpodobně ani Quine nezastávají ontologickou diferencí, která by nutně závisela na daném pojmovém schématu. Jejich názorům, ani jak je předložil Davidson, a ani jak byly analyzovány v této práci, neodpovídá již zmíněné schéma radikální odlišnosti:

Vzhledem ke schématu ϕ : $\exists x(Fx)$; vzhledem ke schématu β : $\neg\exists x(Fx)$.

Vzhledem ke schématu β : $\exists y(Gy)$; vzhledem ke schématu ϕ : $\neg\exists y(Gy)$.

Navrhuji tedy následující revizi zařazení autorů a označení jich za zastánce částečného překladu.

Je třeba podotknout, že Michael Lynch nabízí i třetí model namísto Quinovského a Kantovského modelu. Nazývá ho Neo-Kantovský. Ten nahlíží na schémata nikoliv jako soubory deklarativních vět, ale spíše jako soubory sítě pojmů. Síť pojmů stavějících na základních pojmech, přičemž každé schéma má své základní pojmy, od kterých se ostatní odvíjejí. A tato schémata vidí propojené na základě možnosti porozumět základním pojmům jiného schématu. Je tedy možná částečná přeložitelnost tak, jak ji vidí Davidson. Umožňuje určitou míru pochopení jiného schématu namísto dualismu – úplné anebo žádné. Protože se tento model neomezuje pouze na deklarativní tvrzení, tak do sebe může zahrnout i abstraktní pojmy, které Davidson explicitně nediskutuje. Lynch tento model někdy nazývá také Wittgensteiniánský. (Lynch, 1997, 420–425) Tento model by i mohl obsáhnout i přací, rozkazovací a tázací věty. Ty nemají pravdivostní hodnotu, nemají propozici.

Nyní bude přesunuta pozornost k částečnému selhání přeložitelnosti jazyka a později bude diskutováno i takzvané wittgensteinovské pojetí v kontrastu s Davidsonovým.

4. Částečné selhání přeložitelnosti jazyka

Přístupme tedy k myšlence částečného, nikoli úplného, selhání překladu, která umožňuje pochopit změny a rozdíly v pojmových schématech pomocí společných částí. Podle Davidsona potřebujeme teorii překladu nebo interpretace, která nepředpokládá sdílené významy nebo přesvědčení. Vzájemná závislost přesvědčení a významu vychází z interakce dvou aspektů interpretace řečového chování: přiřazování přesvědčení a interpretování vět.

(...) něčí řeč může být interpretována jedině tím, by do toho spoustu ví o tom, o čem je tento mluvčí přesvědčen (a co zamýšlí a chce) a že je jemná rozlišení mezi přesvědčeními nejsou možná bez porozumění řeči; jak pak můžeme interpretovat řeč či srozumitelně popisovat přesvědčení a jiné postoje? Zřejmě musíme mít teorii, která současně zachycuje postoje i interpretuje řeč, a která ani jedno z toho nepředpokládá. (Davidson, 1998, 122)

Dále pokračuje a tvrdí, že abychom se vyhnuli kruhovitosti a nepodloženým předpokladům, přijměme, pro účely této diskuze, za základní evidenci k interpretaci obecné postoje k větám, například jejich přijetí jako pravdivých (Úplnější teorie ty se zajímala i o jiné postoje k větám, jako je přání, aby byla věta pravdivá, chtěním vědět, zda věta pravdivá, chtějí učinit větu pravdivou a tak dále). Opravdu se jedná o postoje, víme pouze to, že někdo považuje nějakou větu za pravdivou, neznáme ještě její význam ani přesvědčení, které vyjadřuje. Davidson zde popisuje svou teorii *radikální interpretace*.

5. Radikální Interpretace

Poprvé tuto myšlenku představil v roce 1973 v článku *Radikální interpretace*. Rok poté vydal článek *O samotné myšlence pojmového schématu*. Radikální interpretace je velmi klíčová pro pochopení Davidsonova stanoviska proti pojmovému relativismu. Při této Davidsonově kritice je radikální interpretace spolu s principem vstřícnosti jednou

ze základních premis jeho argumentace. Pomocí radikální interpretace nahrazuje překlad interpretací, zdůrazňuje sémantickou funkci pochopení neznámého jazyka a představuje aplikaci Tarského teorii pravdy, též známou jako *konvence T*, na přirozený jazyk.

Radikální interpretace je metoda, která má být použita k porozumění jazyku a myšlenkám druhých i za předpokladu, že mezi námi a mluvčím není sdílen žádný společný jazyk nebo předchozí znalosti. Cílem radikální interpretace je odvodit významy výroků, přesvědčení, a záměrů mluvčích čistě z jejich chování, kontextu jejich výroků a jejich interakcí s okolím. Davidsonova radikální interpretace se liší od Quinova radikálního překladu hlavně svým důrazem na vytváření komplexní teorie významu, která je závislá na empirických datech o chování mluvčího a kontextu jeho výroků. Quine se zabýval spíše detekováním významu jednotlivých výroků, Davidson navrhuje přístup, který usiluje o detekci celkového sémantického rámce. Tento rozdíl by měl vést k širšímu pochopení jazyka a myšlenek mluvčího, a umožňovat integraci nově získaných znalostí do jazyka interpretujícího.

Pro Davidson je radikální interpretace klíčová při konstruování teorie významu pro jazyk, který je zcela neznámý. To zahrnuje začít od nuly, bez spoléhání se na překlady nebo již existující znalosti sémantiky jazyka, a používat empirická data. Například výroky v konkrétních kontextech a reakce na podněty v prostředí. A na základě těchto dat vybudovat koherentní teorii, která odpovídá jazykovému chování mluvčího. (Davidson, 1973, 313-316)

Radikální interpretace se liší od Quinovi koncepcí radikálního překladu²³ tím, že se zaměřuje na snahu lingvisty vyvinout teorii významu pro jazyk mluvčího, jejímž cílem je systematicky definovat významy vět mluvčího. Stejně jako radikální překlad však i radikální interpretace čelí výzvě neurčitosti. Princip neurčitosti interpretace předpokládá, že vždy budou existovat vzájemně si konkurující interpretace jazyka

²³ Radikální překlad Quine vyjádřil v knize *Word na Object* pomocí myšlenkového experimentu: Lingvista se u konkrétních událostí uchýlí k přímému překladu. Kdykoli se objeví králík a lingvista slyší výraz 'gavagai', vyvozuje z toho, že 'Králík' by mohl být jeho ekvivalent v angličtině. Aby tuto hypotézu potvrdil, zapojí se do řady dotazů a gest namířených na rodilého mluvčího s cílem zjistit, zda pohled na králíka přiměje domorodce k souhlasu s výrazem „gavagai“. Potvrzení této verbální reakce na vizuální podnět králíka utvrzuje lingvistovu víru, že „gavagai“ se skutečně překládá jako „Králík“. (Quine, 2013, 23-27)

mluvčího bez jasného, objektivního standardu pro určení správného interpretace. (Khani, 2024, 3b-4) Tento problém, je řešen tak, že při určování významu je nutné postupovat v souladu s připisováním propozičních postojů. (Marvan, 2014, 47)

Člověk, který tvrdí, že trpělivost přináší růže, se například musí prezentovat jako přesvědčený, že trpělivost přináší růže, a musí mít v úmyslu se prezentovat jako takto přesvědčený. Na druhé straně se zdá být nepravděpodobné, že bychom mohli nějakému mluvčímu smysluplně připisovat postoje tak komplexní, jako jsou tyto, kdybychom nedokázali jeho slova přeložit do svých. (Davidson, 1998, 112)

5.1. Princip vstřícnosti

Davidson navrhuje redukovat množství přijatelných interpretací (teorií daného jazyka) prostřednictvím principu vstřícnosti a tvrdí, že interpretující by se měl zaměřit na maximalizaci srozumitelnosti mluvčího (interpretovaného), tak aby byly výroky co nejsrozumitelnější. (Khani, 2024) Ačkoli princip vstřícnosti zaujímá v Davidsonově filozofii jazyka zásadní postavení, sám Davidson mu nevěnuje systematickou pozornost. Nenabízí definitivní verzi principu; místo toho se setkáváme s různými více méně podobnými interpretacemi vyjádřenými napříč jeho články. (Glüer, 2011, 113) Obecně se tento princip dá popsat tak, že bychom měli mluvčího interpretovat jako přesvědčeného o tom, o čem bychom v dané situaci byli přesvědčení my. A současně předpokládat, že jsou jeho přesvědčení zdůvodněná. (Gauker, 1986, 2)

Porozumění mluvčímu je podle Davidsona možné jen tehdy, pokud vnímáme chování interpretovaných subjektů jako koherentní a racionální. Princip vstřícnosti proto vyžaduje, aby naše kombinace psychologických a sémantických hypotéz maximalizovaly koherenci a racionalitu interpretovaných subjektů. (Kořátko, 2006, 57)

Davidson v článku *Radikální interpretace* tvrdí, že tento princip je určen k vyřešení problému vzájemné závislosti přesvědčení a významu tím, že při odhalování významu bude přesvědčení, pokud možno, konstantní. Toho dosáhneme tím, že cizím větám přiřadíme pravdivostní podmínky, které rodilým mluvčím dávají za pravdu, pokaždé pokud je to možné, na základě našeho vlastního názoru na to, co je správné. Tento

postup vychází z toho, že jak nesouhlas, tak shoda mají smysl pouze v kontextu společného pozadí. Čím obsáhlejší je náš souhlas či nesouhlas s pravdivostí výroků, tím lepší je naše porozumění jazyku jako celku, bez ohledu na naše individuální souhlasy či nesouhlasy týkající se konkrétních vět. (1973, 324)

„Metodologická rada interpretovat způsobem, který optimalizuje shodu, by neměla být chápána tak, že se opírá o náš dobročinný předpoklad o lidské inteligenci, který se může ukázat jako nepravdivý. Pokud nedokážeme najít způsob, jak interpretovat výroky a jiné chování tvora jako projev souboru přesvědčení, která jsou podle našich měřítek do značné míry konzistentní a pravdivá, nemáme důvod považovat tohoto tvora za racionálního, za člověka s přesvědčením nebo za člověka, který něco říká.“ (Davidson, 1973)

Vstřícnost tedy není myšlena jako výraz dobromyslnosti, či tolerance (špatného chování). Pro Davidsona je to nutnou podmínkou úspěšnosti interpretace. Princip vstřícnosti současně s ním předpokládá také princip koherence a korespondence. Úspěšnou interpretaci je možné provádět pouze tehdy a jen tehdy, pokud nám dává chování mluvčích smysl jako koherentní a v celku racionální lidské jednání mající určité záměry na základě určitého stavu světa. (Marvan & Hvorecký, 2007, 166-167) Tato vstřícnost je při interpretaci cizích výroků a přesvědčení pro Davidsona nevyhnutelná. Stejně jako musíme maximalizovat shodu interpretujícího a mluvčího, jinak riskujeme, že nepochopíme, o čem cizinec mluví, tak musíme maximalizovat i mluvčího vlastní konzistenci, kterou mu přisuzujeme. Byť pod hrozbou toho, že mu nebudeme rozumět. (Davidson, 1984, 27)

5.2. Malapropismy

Malapropismus je pojem odvozený od postavy paní Malapropové z díla *Soupeři* (Sheridan, 1775). Kde paní Malapropová zaměňuje podobně znějící slova různého významu, s obvykle komickými účinky („genitální básník“) (Peregrin, 1998b, 123) Davidson tento jev bere jako přirozený úkaz komunikace v jazyce a prezentuje na něm

nezbytnost principu vstřícnosti jakožto fundamentu veškerého porozumění. Jako příklad uvádí nedorozumění ohledně keče a joly.²⁴

Vidíme-li, jak kolem nás pluje keč, a náš společník řekne: „podívej na tu pěknou jolu“, můžeme být postaveni před problém interpretace. Jednou přirozenou možností je, že si náš přítel spletl keč s jolou a vytvořil si chybné přesvědčení. A však vidí-li dobře a dívali se z vhodného úhlu, je pravděpodobnější že neužívá slova jola úplně stejně jako my a že v tom, kde má míjející plachetnice stěžně, se nijak nemýlí. Tento způsob interpretování od boku, kdy se rozhodujeme pro reinterpretaci slov, abychom zachovali rozumnou teorii přesvědčení, praktikujeme pořád. (Davidson, 1998, 123)

Podle Davidsona tyto příklady anomálních detailů na pozadí společných přesvědčení zdůrazňují nutnou metodu pro úspěšné překládání. Jako první krok, když usoudíme že mluvčí nemluví naším jazykem, je nutné mu přiřadit ty podmínky pravdivosti které podle našeho názoru nastávají právě když daný mluvčí tyto věty pokládá za pravdivé. Strategii je jít v tom tak daleko jak jen to bude možné. (Davidson, 1998, 123)

6. Davidsonův závěr

Pokud se rozhodneme překládat cizí větu, kterou její mluvčí odmítají, jako větu, na které nám a naší společnosti záleží, budeme to považovat za rozdíl v rámci. Pokud se ale rozhodneme toto pozorování vyjádřit jinak, může být přirozenější mluvit o rozdílu v názorech. Má-li však někdo jiný názor, žádný obecný princip ani pozorování nás nemůže přesvědčit, že rozdíl spočívá v našich přesvědčeních, a ne v našich pojmech. Hranice mezi tím, co považujeme za rámec či pojmové schéma, a tím, co připisujeme izolovanému obsahu, je iluzorní. Proto je myšlenka různých, nesouměřitelných způsobů pojmového uchopení světa problematická, a jakýkoli netriviální relativismus je tedy v tomto smyslu problematický. Davidson ukazuje, že

²⁴ Dva typy plachetnice, které se liší umístěním stěžně. (Peregrin, 1998b, 123)

relativismus předpokládá schopnost zaujmout neutrální stanovisko mimo všechny jazyky, což není možné, protože člověka charakterizuje specifický přístup ke světu, ve kterém jazyk hraje zásadní roli. Člověk je tedy vždy uvnitř nějakého jazyka a nemůže poměřovat cizí jazyky nebo normy jinak než svým vlastním jazykem a normami, i když musí připustit existenci podstatně odlišných jazyků a systémů norem. (Peregrin, 1998 a, 38)

Zároveň Davidson netvrdí, že celé lidstvo sdílí společné schéma a ontologii. Jen nemůžeme říct, čím se schémata liší a tím pádem ani nemůžeme říci, že by schéma bylo jedno. Vzdáme-li se dogmatu rozlišení schématu a obsahu, odstraníme tím pojmovou relativitu a pravdu relativní ke schématu. Pravdivost vět nám samozřejmě zůstane relativní k jazyku. Cože není problematické. Odstranění dogmatu nám znovu nastoluje náš bezprostřední kontakt s předměty, podle kterých posuzujeme, zda jsou naše výroky pravdivé či nikoliv. (Davidson, 1998, 125)

7. Možnosti Radikální interpretace

V diskusi se běžně potýkáme s malapropismy. Při Radikální interpretaci běžně reinterpreтуjeme pojmy mluvčích. Zasazujeme je do naší teorie významu pro konkrétní jazyk, společenství či jednotlivého mluvčího. Jakým způsobem Davidsonovo pojetí Konvence T umožňuje operování s rozkazovacími větami? Uvedme si zde příklad společníků pohlížejících na plovoucí plachetnici.

Jedná se o situaci, kdy já a můj společník vidíme plachetnici. Plachetnice se mimo jiné dělí podle umístění stěžně a rozdíl mezi kecí a jolou je v umístění zadního stěžně. Vidím, jak kolem nás pluje keč a můj společník řekne: „Podívej na tu pěknou jolu.“ Předpokládám, že můj společník vidí umístění stěžně stejně jako to vidím já, jen užívá slova jinak než já.

Aplikujme Konvenci T na interpretaci společníka:

- a) Věta „Podívej na tu pěknou jolu.“ je pravdivá v jazyce společníka, právě když podívej na tu pěknou jolu.

V kontextu této konkrétní situace to můžeme specifikovat následovně:

- b) Věta „Podívej na tu pěknou jolu.“ je pravdivá v jazyce společníka, právě když „plachetnice na kterou se díváme, je pěkná jola“ je pravdivá.

Aby mohla nastat situace, kdy by byla tato věta v našem jazyce pravdivá. Museli bychom zvolit následující reinterpretace:

- a) „Podívej na tu pěknou jolu, je v našem jazyce pravdivá, právě když „podívej na tu pěknou keč“
- b) „Podívej na tu pěknou jolu, je v našem jazyce pravdivá, právě když plachetnice, na kterou se díváme, je pěkná jola.“

Výsledek našeho překladu tedy zní:

Věta „Podívej na tu pěknou jolu.“ je v našem jazyce pravdivá, právě když plachetnice, na kterou se díváme, je podle interpretace našeho společníka jola.

Pro úspěšnost aplikace Konvence T jsme byly nuceni nejen ignorovat neexistenci propozice v rozkazovací větě, ale také jsme u bodu „b“ museli transformovat větu rozkazovací na větu oznamovací. Pro posouzení pravdivosti bylo nutné identifikovat predikát v této rozkazovací větě. Tím je myšleno: „Podívej se na objekt J, který je pěkný.“

Jak bychom operovali pouze s větou „Podívej se!“? Davidson sice do svého příkladu nedává vykřičník, ale měl by tam být. Jedná se totiž o imperativ. Je možné porozumět mluvčímu, když užívá jiné jazykové hry než my? Viz příklady Wittgensteina *Filozofických zkoumáních*. „Vodu!“, „Au!“, „Pomoc!“, „Pryč!“, nebo pátý pád „voláme!“. (§27) U těchto slov je význam jinde než v pojmenování věcí. Jazyk je mnohem bohatší a komplexnější, když dojde na jeho použití. Závisí totiž na konkrétní řečové hře, kterou mluvčí hraje. Je to určitá činnost, kterou mluvčí dělá. (§23) „Význam nějakého slova je způsob jeho použití v řeči.“ (§43)

Je nejisté tvrdit, že z toho, co bylo řečeno v této kapitole lze implikovat pojmový relativismus. Co implikovat lze, že Davidson ve *O samotné myšlence pojmového*

schématu operuje pouze s modely schémat, které se skládají z deklarativních vět či deklarativních sítí vět. Je otázkou, zda by se daly Wittgensteinovi jazykové hry interpretovat jako pojmová schémata. Pokud by se dali, tak bychom zde měli model pojmových schémat, který se vyhýbá třetímu dogmatu, tudíž nepotřebuje nekonceptualizovaný obsah pro svoji existenci. Bylo by to schéma zakládající se nikoli na uspořádávání zkušenosti, nebo pasující na zkušenost. Bylo by to schéma zakládající se na jednání dané mimo jiné konvencí.

8. Závěrečné zhodnocení argumentů

Při analýze probíraných argumentů je nutné upozornit na případné slabiny a zmínit případné implikace závěrů těchto argumentů.

Davidsonova podmínka jazykovosti závisí na nutnosti přeložitelnosti. Jakýkoliv jazyk, který je možné označit jako jazyk, musí být přeložitelný. Tato teze silně spoléhá na verifikacionistický přístup, který může být považován za problematický. Jeho argumentace může být považována za příliš dogmatickou a nedostatečně flexibilní při uvážení odlišných jazykových struktur, kulturních zvyklostí či percepčních možností.

Whorfova teze silného jazykového determinismu o tom, že jazyk ovlivňuje naše vnímání, může být kritizována za nedostatečný přístup k empirickým důkazům či anekdotickou evidenci. Pojetí jazyka jako organizátora zkušenosti nebere v úvahu další proměnné, které mohou ovlivnit naše percepce. Byť může být tato teze velmi problematická, nabízí důležité podněty k diskusi a vyvolala mnoho reakcí, díky kterým se mohlo rozšířit naše poznání a případně i formovat odmítnutí této teze.

Kuhn argumentuje, že různé vědecké teorie či různá paradigmatata mohou být nesouměřitelné. Jsou teorie mezi kterými nelze najít přesný překlad bez ztráty významu. Zde je vhodné upozornit, že tento koncept může implikovat relativismus. Což je v rozporu s představou vědeckého pokroku a kumulativního zlepšování vědeckých teorií.

Byť Davidsonova argumentace není bez chyb, tak podnítila další diskuze o povaze jazyka a jeho vlivu na myšlení a realitu. Reakce na *O samotné myšlence pojmového schématu* zapříčinila, že kritizovaní autoři objasnili své koncepty a ujasnili více své pozice.

Závěr

V této práci byla provedena analýza pojmových schémat a pojmového relativismu z pohledu D. Davidsona, B. L. Whorfa, W. V. O. Quina, P. Feyerabenda a L. Wittgensteina. Na základě kritické analýzy textu a identifikace argumentů byly představeny jednotlivé pozice daných autorů.

Výsledky této práce ukázaly, že Davidsonova kritika má silné argumentační základy, ale nevysvětluje všechny důležité aspekty problematiky. Davidson také nesprávně přisuzoval autorům jejich pozice zastánců úplného selhání překladu. Jeho teorie nedostatečně objasňuje překlady abstraktních pojmů či pojmů bez pravdivostní hodnoty. Práce narazila na problémy přesného vymezení pojmových schémat a jejich vlivu na realitu. U některých teorií byly identifikovány nedostatky empirických ověření.

Další výzkum by se měl zaměřit na získání evidence ověřující vliv jazyka na myšlení a vnímání. Pro získání takových dat navrhuji využít metody kognitivní psychologie či neurologie a jejich spolupráci se sociálními vědci.

Práce splnila své cíle tím, že poskytla komplexní analýzu Davidsonovi pozice v klíčovém článku *O samotné myšlence pojmového schématu*.

Bibliografie

Baghramian, M., & Carter, J. A. (2022). Relativism. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2022). Metaphysics Research Lab, Stanford University. <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/relativism/>

Becker, E. (2012). *The themes of Quine's Philosophy: Meaning, reference, and knowledge*. Cambridge University Press.

Blackburn, S. (1984). *Spreading the word: Groundings in the philosophy of language*. Clarendon Press ; Oxford University Press.

Blackburn, S. (1996). *The Oxford Dictionary of Philosophy*. Oxford University Press.

Davidson, D. (1973a). In Defense of Convention T. In H. Leblanc (Ed.), *Studies in Logic and the Foundations of Mathematics* (Roč. 68, s. 76–86). Elsevier. [https://doi.org/10.1016/S0049-237X\(08\)71534-9](https://doi.org/10.1016/S0049-237X(08)71534-9)

Davidson, D. (1973b). Radical Interpretation. *Dialectica*, 27(3/4), 313–328.

Davidson, D. (1998). O samotné myšlenke pojmového schématu. In P. Jaroslav (Přel.), *Obrat k jazyku: Druhé kolo*. Filosofia.

Feyerabend, P. K. (1962). *Explanation, reduction, and empiricism* (Retrieved from the University of Minnesota Digital Conservancy). University of Minnesota Press. <http://conservancy.umn.edu/handle/11299/184633>

Gauker, C. (1986). The Principle of Charity. *Synthese*, 69(1), 1–25. JSTOR.

Giere, R. N. (2013). Kuhn as Perspectival Realist. *Topoi*, 32(1), 53–57. <https://doi.org/10.1007/s11245-012-9142-y>

Harman, G., & Lepore, E. (2014). *A Companion to W. V. O. Quine*. Wiley Blackwell.

Henderson, D. (2013). Conceptual Schemes. In E. Lepore & K. Ludwig (Ed.), *A Companion to Donald Davidson* (s. 300–313). Wiley.

Henderson, D. K. (1994). Conceptual Schemes after Davidson. In G. Preyer, F. Siebelt, & A. Ulfig (Ed.), *Language, Mind and Epistemology: On Donald Davidson's Philosophy* (s. 171–197). Springer Netherlands. https://doi.org/10.1007/978-94-017-2041-0_9

- Khani, A. H. (2024). The Indeterminacy of Translation and Radical Interpretation. In *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. <https://iep.utm.edu/indeterm/>
- Kuhn, T. S. (1970). Reflections on My Critics. In I. Lakatos & A. Musgrave (Ed.), *Criticism and the growth of knowledge* (s. 231–278). Cambridge University Press.
- Kuhn, T. S. (1982). Commensurability, Comparability, Communicability. *PSA: Proceedings of the Biennial Meeting of the Philosophy of Science Association, 1982*, 669–688.
- Kuhn, T. S. (1996). *The structure of scientific revolutions* (3rd ed). University of Chicago Press.
- Lynch, M. P. (1997). Three Models of Conceptual Schemes. *Inquiry: An Interdisciplinary Journal of Philosophy*, 40(4), 407–426. <https://doi.org/10.1080/00201749708602460>
- Marsonet, M. (2019). Quine on the Dogmas of Empiricism. *Academicus International Scientific Journal*, X(20), 93–105.
- Marvan, T. (2014). *Realismus a relativismus*. Academia.
- Matthews, M. R. (2022). Thomas Kuhn and Science Education: Learning from the Past and the Importance of History and Philosophy of Science. *Science & Education*. <https://doi.org/10.1007/s11191-022-00408-1>
- Peregrin, J. (1998a). Obrat k jazyku a analytická filosofie. In *Obrat k jazyku: Druhé kolo*. Filosofia.
- Peregrin, J. (1998b). *Obrat k jazyku: Druhé kolo*. Filosofia.
- Quine, W. V. (1951). Main Trends in Recent Philosophy. Two Dogmas of Empiricism. *The Philosophical Review*, 60(1), 20–43. <https://doi.org/10.2307/2181906>
- Quine, W. V. (1957). Speaking of Objects. *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association*, 31, 5–22. JSTOR. <https://doi.org/10.2307/3129242>
- Quine, W. V. (2013). *Word and object* (New ed). MIT Press.
- Quine, W. V. O. (1953). On What There Is. In *From a Logical Point of View* (s. 1–19). Harvard University Press.
- Quine, W. V. (1981a). On the very idea of a third dogma. In *Theories and things* (s. 38–42). Harvard University Press.
- Quine, W. V. (1981b). *Theories and things*. Harvard University Press.

- Russell, B. (1997). *Last philosophical testament: 1943 - 68* (J. G. Slater, Ed.). Routledge.
- Sankey, H. (2019). The Relativistic Legacy of Kuhn and Feyerabend. In M. Kusch (Ed.), *The Routledge Handbook of Philosophy of Relativism* (s. 379–387). Routledge.
- Sheridan, R. B. (1775). *The Rivals*.
- Strawson, P. (2007). *The Bounds of Sense: An Essay on Kant's „Critique of Pure Reason“*. Routledge.
- Tarski, A. (1944). The Semantic Conception of Truth: And the Foundations of Semantics. *Philosophy and Phenomenological Research*, 4(3), 341–376. JSTOR. <https://doi.org/10.2307/2102968>
- Whorf, B. L. (1953). Linguistic Factors in the Terminology of Hopi Architecture. *International Journal of American Linguistics*, 19(2), 141–145. JSTOR.
- Whorf, B. L. (1956). The Punctual and Segmentative Aspects of Verbs in Hopi. In J. B. Carrol (Ed.), *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* (s. 51–56). MIT Press.
- Whorf, B. L. (2007). *Language, thought, and reality: Selected writings* (28. print). The MIT Press.
- Wittgenstein, L. (2019). *Filosofická zkoumání* (Druhé vydání). Filosofia.